

קנאות, אסקטיות ומוזרות : עיון בדמותו של ר' פייש ב'תמול שלשום' לש"י עגנון

אברהם הולץ

מבוא

השם 'ר' פייש'² מופיע לראשונה במבוא 'ראשית הדברים'³, שמציג את יצחק קומר, הדמות הראשית ביצירה, בערב עזיבתו את ביתו (אייר 1908) בגליציה המזרחית-ההבסבורגית, ובמסעו היבשתי והימי לארץ-ישראל.⁴ באחד מעשרת ימי הטלטולים באנייה, נפגש יצחק עם 'זקן' ו'זקנה' עלומי שם⁵ ובא אתם בשיחות, אנטגוניסטיות בעיקרן, כמצופה מנציגי שתי

1. כל המובאות מ'תמול שלשום' מצוטטות כאן ברשות בית שוקן להוצאת ספרים. תודתי מובעת בזה למנהליו. הספר 'תמול שלשום' הוצא בשתי הידפסויות, הראשונה בכל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך תשיעי, 'תמול שלשום', שוקן, ירושלים ותל אביב, תש"ה/1945. הכרך מכיל 607 עמודים בני 31 שורות. המובאות במאמר זה הן על-פי מהדורה שתים עשרה של ההידפסות הראשונה (שוקן, ירושלים ותל אביב, תשכ"ז/1966 [להלן 'תמול שלשום']). בהידפסות השנייה, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשנ"ח/1998, הרומן הינו בן 465 עמודים בני 33 שורות כל אחד. אני מודה לרעייתי ד"ר טובה ברגר הולץ, לספרנים שבאולם הקריאה ליהדות בספרייה הלאומית בירושלים ובספריית יד יצחק בן-צבי בירושלים, ולרב ישראל מאירוביץ ולגב' יהודית כהן, ספרני היעץ שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה על אדיבותם ועל עזרתם.
2. על השם 'פייש' שצורתו המלאה היא 'פייבוש' ראו A. Beider, *A Dictionary of Ashkenazic Given Names: Their Origins, Structure, Pronunciation and Migrations*, Bergenfield, NJ 2001, pp. 308–311: 'The origin of the name is the Latin *vivus* (living, alive)... In rabbinical practice, the name Fayvush and its variants were generally considered as derived from the Greek name Phoibos (Latin Phoebus), god of the sun. ...the chronology of the occurrences of various forms of Fayvush clearly shows that Fayvush is related to Vivus and is independent of Phoibos' וראו עוד: 'Feisch (Fayvush)' p. 637 'Index to Masculine Names in References'.
3. 'תמול שלשום' מכיל חמש חטיבות. הראשונה, פתיחה בשם 'ראשית הדברים' שאינה מצוינת כ'ספר' כמו ארבע החטיבות הבאות, שכל אחת מהן מכונה 'ספר': 'ארץ חפץ', 'ירושלים', 'בין ענין לענין' ו'סוף דבר'. הצרף 'ראשית הדברים' הוא חידוש ביניימי, כגון רש"י לשיר השירים ב, ח ד"ה 'קול דודי: חוזר המשורר על הראשונות כאדם שקצר דבריו וחוזר ואומר לא אמרתי לפניכם ראשית הדברים'.
4. על מסעותיו של יצחק קומר ביבשת אירופה ונסיעתו באנייה, קראו מאמרי 'מסעו של יצחק קומר באירופה: עיונים ב'ראשית הדברים'', בתוך חקרי עגנון: עיונים ומחקרים ביצירת ש"י עגנון: מוגשים לפרופ' יהודה פרידלנדר, בעריכת ה' ויס וה' ברזל, רמת גן 1994, עמ' 13–37. לגישה שונה למתואר ב'ראשית הדברים' עיינו ב' ערפלי, רב-רומאן: חמשה מאמרים על 'תמול שלשום' לש"י עגנון, תל אביב תשנ"ח/1998 (להלן ערפלי, רב-רומאן). לפי מפתחות: עמ' 335, 'שלבים בפרישת עלילת הרומאן', ובפרט עמ' 63–76. ועל ר' פייש עיינו במפתחות, עמ' 327 ובפרט עמ' 202–206.
5. עלומי שם עד עמ' 268, שם הם נזכרים בשם: משה עמרם ודישה. אף כי הצורה 'דישה' אינה מופיעה

השקפות עולם יריבות. לשאלת הזקן, האם יש ליצחק קרובים בארץ-ישראל הוא משיב בבטחה: 'מי צריך להם, חברים כל ישראל,⁶ כל שכן בארץ ישראל' (עמ' 33). באותו מעמד שואל יצחק את הזקן: 'ואתם מי יש לכם בארץ ישראל?'⁷ ועונה הזקנה: 'בת [ושמה רבקה] יש לנו בירושלים, נשואה לאדם אחד מיקירי ירושלים ואף הם יש להם ברוך השם בת [ושמה שפרה]. וכיון שהזכירה הזקנה את קרוביה התחילה מספרת בשבחם' (שם), אולם השבחים גופם חסרים מן הטקסט. יצחק מביט על הזקנה 'דרך ביטול' כי בטוח הוא שאותו ר' פייש, חתנם של הזקנים, שאת שמו למד מפי הזקנים בשיחות הנעדרות, שבהן, יש להניח, הם חזרו על השם 'ר' פייש' פעמים אחדות. לטעמו של יצחק, ר' פייש הוא בוודאי אחד מהבאים לארץ-ישראל כדי להיקבר בה; וכמותם אוכל הוא לחם החלוקה ומתוך בטלה לומד הוא תורה, משתטח על קברות אבות וצדיקים 'ובין כך לכך'⁸ מביא הוא למחלוקות ומחרחר ריב. כעבור ימים מועטים, בשעה שיצחק ממתין לרדת מן האנייה בנמל יפו, הוא מתקנא בלבו בזקנים אלה שבתם מקבלת את פניהם בעוד הוא נותר 'מיותם', וכן הוא 'מדמה לעצמו'

בספרו של ביידר (Beider, לעיל הערה 2), נמצא בעמ' 492–493 שם קרוב אליו ומאותו אזור צ'כי, בערך 'DUSHL'. 'דושיל' או 'דושל' כמוצע, מקורו משם העצם הצ'כי dušna שהוראתו 'נשמה'. על השם ועל האטימולוגיה, קראו אצל מ' וויינרייך, געשיכטע פון דער יידישער שפראך: באַגריפן, פאקטן, מעטאדן, נייריארק 1973, באנד 4, עמ' 265, הערות צו קאפיטל 7: 149.1: 'איך טייטש דאס [Tuschel] ווי דושע פֿג"ג פּויליש dusza – דעם פּרויען-נאַמען דוּשאַ (אקצענט אויפֿן ערשטן טראָף) געדענק איך נאך פון גאלדינג, קורלאַנד פון ארום 1900'.

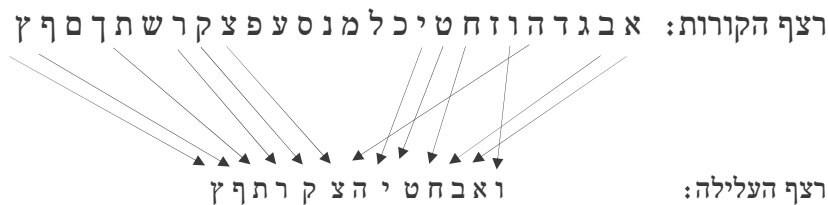
ובתרגום האנגלי: M. Weinreich, *History of Yiddish Language*, P. Glasser, ed., trans. S. Noble and J. Fishman, New Haven and London 2008, vol. 2, A598, 7.53.1: 'I interpret it [the name Tuschel] as *Dushe*, cf. Polish *dusza*, "soul". I still remember a woman's name *Dusha* from around 1900 in Kuldiga, Latvia. It occurs in folksongs in the meaning "darling"'. דומני שעגנון מאיית את השם כפי שנהגה השורוק בפי יהודי גליציה, צ'כיה והונגריה [EE] ולא [OO]/[U], ומכאן דישה.

6. על הפסקה 'חברים כל ישראל' ועל זיקתה למערכה הפותחת את הפרק הראשון 'מבוא העיר' בספר השני של הרומן, שבו מתוארת כניסתו של יצחק לירושלים לראשונה, ראו מחקרי 'בדרך לאקסטזה: ירושלים מקבלת את פני יצחק קומר', בתוך ושמואל בקוראי שמו: ספר זכרון לשמואל לייטר, בעריכת מ' הירשמן, א' סימון, ש' י' פרידמן, מ' רוסמן, ירושלים תשע"ו/2016, עמ' 227–250.

7. בשעת הקריאה ב'תמול שלשום' אין לשכוח שהלשון המדוברת בפי הדמויות הפועלות בו היא לרוב יידיש ולא עברית. לפיכך יש לשחזר את המקור היידי ואת לשון 'השיחה החיה', שאותה תרגם המחבר לטובת הקוראים בעברית. שאלתו המקורית של יצחק היתה אפוא בערך כך: 'און איהר, וועמען האָט איהר אין ארץ ישראל?' סוגיית הלשונות עברית-יידיש ב'תמול שלשום' ראויה לדיון נפרד. בהבאריי (אנוטציות) שאני משלים עתה לכרך ב בסדרת מראות ומקורות: מהדורה מוערת ומאירת של 'תמול שלשום' נידונות תופעות ופרשיות שונות של דיגלוסיה יידיש/עברית אגב הבהרת הכתובים, כדוגמת א' הולץ, מראות ומקורות: מהדורה מוערת ומאירת של 'הכנסת כלה' לש"י עגנון, ירושלים ותל אביב 1995.

8. ראו עמ' 33, ש' 12–27. הצרף 'בין כך לכך' משמעותו 'בינתיים' ומסומן אצל א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים 1985 (להלן אבן-שושן, מילון). הניב מופיע כניב שנתחדש בספרות החדשה ודוגמתו ציטוט קצר מ'הכנסת כלה', עמ' שכא.

שהזקנים מזמינים אותו לביתם של ר' פייש ובתם.⁹ לאור ההתפתחות העלילתית, נמצא כי סצנה זו מטרימה את שעתיד להתרחש במציאות הסיפורית. בטרם ניגש לפרט את תולדות ר' פייש על-פי המסופר ברומן, ראוי שנבחין בין שני סוגי 'רצף' המופיעים בכל יצירה נרטיבית: האחד הוא 'רצף הקורות' (sequence of action), רצף כרונולוגי-היסטורי שביסודו הוא רצף פעולות שמתוארות במסופר ועם זה הוא שייך למערכת החוץ-סיפורית; השני הוא 'רצף העלילה' (sequence of plot), הנפרש בעקבות התפתחות העלילה, כלומר, מסכת הפעולות הפנים-סיפורית, האמנותית. הרצף הראשון משתחזר כרונולוגית, ובו המוקדם קודם והמאוחר מתאחר, ואילו הרצף השני נקבע על-ידי ההשתלשלות המבדית-העלילתית, ובו אירועים קדומים אמורים להתאחר והמאוחרים עשויים להקדים.¹⁰ הציור שלהלן ממחיש את ההבחנה בין שני סוגי הרצפים בכל יצירה סיפורית:

מאמר זה הוא ניסיון להציג את תולדות ר' פייש לפי 'רצף הקורות', כלומר לפי מהלך חייו המנותק מהקשרו העלילתי. ועוד לגבי הסיפור דידן, דומני ששני הנרטיבים המרכזיים מתנהלים בשני רצפים מקבילים: מעשה יצחק קומר, והמיתוס האגדי של הכלב פֶּלֶק שמועד להמיט את ר' פייש ולהמית את יצחק קומר, וזאת להוציא סטיות היזכרות העולות על לבם של פֶּלֶק ושל יצחק קומר אגב גירויים חושניים וחלומות.

שקלתי אם להביא במסגרת מבוא זה את המיקרו-הקשר של סיפור קורות ר' פייש, או שמא לדחותו עד לחלק החמישי – מיקומו הכרונולוגי הנאות. אך הואיל וכבר הזכרתי שהכלב עתיד להמיט את ר' פייש, ובכך למעשה הופרע רצף הקורות, מן הראוי שנעיין בדברי המספר המאחר את סיפור תולדותיו של ר' פייש עד לאחר שהובא 'ספק חי ספק מת' (עמ' 313) לביתו. בהמשך לתיאור הקליני המפורט של איברי ר' פייש המשותקים, רושם המספר כדלקמן: 'חבל עליו על ר' פייש. אנשים כר' פייש אינם נולדים בכל יום. עכשיו שהוא ישן נסיח בו קצת ונספר מקצת מאורעותיו' (עמ' 314). וכך, בקץ ימיו הפעילים ובראשית

9. ראו עמ' 38, ש' 30–39, עמ' 39, ש' 7.

10. להבהרת שני המונחים וליישומם הלכה למעשה ככלים פרשניים ורכיבים עיוניים, ראו הפרק 'How Plot Reveals', in C. Brooks and R. P. Warren, *Understanding Fiction* 2, New York 1959, pp. 77–169, ובפרט השרטוט הסכמתי המדגים את הדין התיאורי שבעמ' 80, והציור המבוסס על המקור הנ"ל. תודתי אמורה לחתני, מר שלום פסח קרמר, על הנוסחה העברית המובאת כאן.

ימיו המשותקים של ר' פייש מסכם המספר את קורותיו, שהן מעתה בחינת 'הספד' לאדם חי אך נטול כל סימן פעילות ומעש.¹¹

1. פייש, ילד כפרי שנועד להיות שוחט¹²

להשערתי, ר' פייש נולד במחצית השנייה של המאה הי"ט¹³ במזל מַאָדִים¹⁴ (Mars) וגדל כבן יחיד¹⁵ ביישוב כפרי קטן במזרח סלובקיה.¹⁶ יהודי אזור זה היו מפולגים לשני סקטורים: 'היהדות האונטרלנדית' (התחתית), ו'היהדות האופרלנדית' (העלית). בהתאם להבחנה זו, היו הוריו של פייש, עלומי השם, העניים, 'יראי השם ושומרי מצוה', יהודים אונטרלנדים טיפוסיים שחכרו מבעלי האחוזות את השדות ואת הכרמים שעליהם מבוססת פרנסתם ומהם

11. ראו עמ' 313, ש' 5; עמ' 314, ש' 13-15.

12. החלק הראשון של דיונונו מתבסס על המסופר בעמ' 314, ש' 19-315, ש' 5.

13. הטבלה שלהלן אמורה לסייע לקוראים לשער את גילן של הדמויות המשתתפות ברומן (המסתיים בשנת 1911):

השם	שנת לידה	שנת עלייה לארץ	הגיל בשנת 1911
יצחק	1888	1908	23
שפרה	1892	(נולדה בארץ)	19
ר' פייש	1867	1891	44
רבקה	1872	1891	39
משה עמרם ('הזקן')	1847	1908	64
דישה ('הזקנה')	1850	1908	61

השוו לטבלה שבהערה 97. שילובו של הרב יוסף הופמן במארג הסיפורי-היסטורי מצריך טבלת שנים שונה.

14. לפי אבן-שושן, מילון, כרך 2, עמ' 611, 'מַאָדִים': הוא 'כוכב לכת מזהיר, בעל גוון אדום-כתום (מכאן שמו העברי)' ומכאן כנראה האסוציאציה לשופכי דמים לסוגיהם בתלמוד. הקשר בין כוכב הלכת מאדים למקצועו של שוחט מבוסס על הקטע התלמודי שעניינו בהשפעות המזלות על האדם: 'האי מאן דמַאָדִים יְהֵא גְבַר אָשִׁיד דְּמָא. אָמַר רב אשי: אי אומָנָא, אי גַנְבָא, אי טַבְחָא, אי מוֹהֵלָא' (מי שנולד בשעת שליטת כוכב מאדים יהיה אדם שופך דמים. אמר רב אשי יהיה או אומן המקיז דם, או ליסטים ההורג נפשות, או שוחט או מוהל). התרגום לעברית והניקוד הם על-פי תלמוד בבלי, מהד' שוטנשטיין, כרך 6, חלק 4, 'מסכת שבת', 2005, דף קנו ע"א. ראו בעניין זה את ההערות ואת הטבלה המציינת את שעות היממה וימי השבוע, ואת כוכבי הלכת השולטים בהם שבדף קכט ע"ב.

15. ילדים-יחידים לא היו נפוצים בקרב משפחות יהודיות. עם זה, ב'תמול שלשום', מנימוקים אמנותיים או אחרים, נמצא כי נוסף לר' פייש, גם רבקה אשתו ושפרה בתם, שעתידיה להיות רעייתו של יצחק קומר, הן בנות-יחידות להוריהן, ועל כך ראו בהמשך חיבור זה.

16. לתולדות יהדות סלובקיה במאות הי"ח-הי"ט, ובעיקר במחצית השנייה של המאה הי"ט, קראו י"ר ביכלר, עורך, ר' שחק, עורכת משנה, א' פטרן, עורך מפות ותמונות, פנקס הקהילות: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, כרך 11, סלובקיה, יד ושם, ירושלים תשס"ג (להלן, סלובקיה), עמ' 16-26. וראו גם י' ילינק, הגולה לרגלי הקרפטים: יהודי קרפטי-רוס ומוקיצ'בו, 1848-1948, תל אביב 2003, עמ' 11-37, 41-99.

הכנסתם הזעומה.¹⁷ השלטונות באזור ההוא פתחו בתי ספר יסודיים ציבוריים וחייבו את ההורים, לרבות היהודים, לשלוח את ילדיהם למוסדות חינוך אלה. בכפרו של פייש הייתה כנראה הקהילה היהודית כה ענייה, עד כי נבצר ממנה לקיים 'חדרים' או 'תלמודי תורה' כדי ללמד את הילדים 'לימודי קודש', ולו כמסגרת חינוך משלים. הוריו של פייש לא היו מוכשרים ללמדו בעצמם, אם משום שלא היו יודעי ספר, אם משום שלא היו פנויים לכך, וגם לשכור מלמד פרטי לא עלה בידם.¹⁸ ואולם מכיוון שלא כבני גילו, פייש לא היה בורח מבית הספר אל השדות כדי לבלות בהם את שעותיו הפנויות, אלא שב לביתו ללמוד תורה, היו הוריו מודעים לייחודיותו ו'הכירו בו סימני טהרה'.¹⁹ עד הגיעו לגיל עשר למד הילד פייש תורה בהדרגתיות; מוריו הראשונים היו ארצי פרחי שנזדמנו לכפר והיו מוכנים ללמדו 'אלף-בית' – את האותיות העבריות, את התנועות והצירופים, דהיינו קרוא וכתוב בעברית. משקנה לו מיומנויות בסיסיות אלה, פנה פייש בעצמו לבחורי הישיבות, שהיו משוטטים בכפרים בערבי שבתות וחגים בבקשם הזמנה לסעודת שבת ומועד, ועניינם בעסקי חליפין: פייש הילד היה נותן לבחור מפתו ובלבד שההוא ילמדו 'פסוק חומש' ויפרשו בידיש, שפת דיבורם. הוריו, שהבחינו בתשוקתו לתורה, החלו להזמין 'בחור ישיבה' כאורח קבוע לביתם

17. ראו שם, סלובקיה, עמ' 16: 'בתקופת ההתיישבות היהודית בשטח סלובקיה נוצר מפגש מעניין בין עדות ותרבויות. ב"אוברלנד" (כפי שכוננו המחוזות המערביים ההרריים) בלט טיפוס היהודי ה"אשכנזי", שנטה להשכלה והיה פתוח להשפעות התרבות והחברה הסובבת, ואילו רוב היהודים ב"אונטרלנד" – המישור המזרחי – דבקו במנהגי החסידים, דיברו יידיש ודמו ליהודי פולין וגליציה באורח חייהם ובלבושם. ההתמזגות בין שתי התרבויות היתה כאמור אטית והושלמה רק במחצית השנייה של המאה ה-19.

18. ראו שם, סלובקיה, עמ' 18: 'במחצית השנייה של המאה ה-19 גברה בקרב היהודים בשטח סלובקיה המודעות לחשיבות החינוך הפורמלי, ומספר בתי הספר היסודיים גדל בשיעור ניכר... את המספר הזעום של בתי ספר יסודיים במחוזות המזרחיים יש לייחס בעיקר להתנגדות הממושכת של רבני הקהילות באזור הזה לחינוך פורמלי בכלל ולפתיחת בתי ספר יהודיים בפרט, התנגדות שגברה והלכה במרוצת הזמן. הרבנים, שרובם נטו לחסידות, העדיפו מתוך כורח המציאות שכפו עליהם השלטונות שהילדים ילמדו, לצד לימודי קודש בחדר ובתלמוד תורה, בבתי ספר ציבוריים. אך גם המצב הכלכלי החמור בכמה קהילות במזרח סלובקיה הקשה על בתי ספר יהודיים... לאחר הקמת המונרכיה הדואליסטית האוסטרו-הונגרית ב-1876 הפכה בהדרגה השפה ההונגרית, לצד השפה הגרמנית, לשפת ההוראה ברוב בתי הספר היהודיים. ואולם תהליך הגידול במספרם של בתי הספר היהודיים נעצר, ועם התגברות ההגירה הפנימית היהודית מכפרים ועיירות לערים הלך ופחת מספרם.

19. בלשון דומה מסופר על החת"ם סופר (הרב משה שרייבר-סופר 1762–1839) בספרו של ש' סופר, חוט המשולש, תל אביב תשכ"ג/1963 (להלן סופר, חוט המשולש), עמ' יב: "והנער נער" [שמ"א א, כד] "ויצץ ציץ" [במד' יז, כג] וגמל ומיד נראו בו סימני טהרה. אותה לשון נמצאת אף בספרו של מ' פארהאנד, אהל משה, לייקוואוד, ניו ג'רזי תשס"ד/2004, כרך 1, עמ' יב: 'שכבר בשחר ילדותו [של הרב משה פארהאנד, 1860–1944] הכירו בו סימני טהרה'. בעקבות קשר זה, יש להציע עיון בהחלת המונח 'סימני טהרה', שמקורו בחיות טהורות וטמאות, על תחום המידות התרומיות הנדירות של אנשי סגולה ומופת שכבר בילדותם היו מצוינים בהן, ולקבוע את הגדרתן וטיבן. ראו גם אנציקלופדיה תלמודית לפי מפתח העניינים, עמ' רמו 'סימני טהרה' ו'סימני טומאה'.

על מנת שיכשיר את פייש במקצועות התורניים, ובעיקר בגמרא, כדי שיהיה ראוי להתקבל בשנתו העשירית לאחת משש הישיבות הגדולות שבמערב סלובקיה או לזו שבצפון המדינה, לפרשבורג (ברטיסלבה).²⁰

בשנות נעורו, עוד בטרם נסע לישיבה ואפשר שגם לאחר מכן, היה פייש מצטרף לבני כפרו היהודים לקטוף המורביות הגדלות סמוך לנחל המקומי, ליטול מהן את הערבות ולמוכרן להושענא רבא, אם לשם רווח כסף ואם לשם מצווה, או סתם לשם הרפתקה גרידא. כבחור פיקח היה פייש רגיל לזרז את חבריו להשכים קום ולסיים את מלאכת הקטיפה, כדי שיהיו הראשונים בכפר למכור את הערבות הטירות לפני שיגיעו מתחרים זרים. פעם אחת, לאחר שתלש את בְּי המורביות וטען אותן על כתפו, הוא נותר לבדו, בלי רְעִיו שברחו מפני כלבי הכפר, וישמע קול נאה יוצא מְבִין בְּי המורביות שעל גבו. התחיל מתיירא שמא הוא קול ברדלס, וכל ששומע את קולו נפתה והולך אחריו עד שמגיע לחורו ומוצץ את דמו. נבהל ונזדעזע זרק את מורביותו. התחילו המורביות מטיחות זו את זו. הגביה את קולו וצעק לעזרה' (עמ' 319).²¹ יש לשער שפייש הנער לא שאב את ידיעותיו על הברדלס המפתה

20. גיל עשר היה הגיל המינימלי שלפי החוק מותר היה להורים לשלוח בנים לישיבה' ומותר היה לישיבות לקבלם כתלמידים. על דרישת החוק לרבות החובה שתהיה בידי הילד תעודה רשמית שסיים את לימודיו, לפחות בשלוש הכיתות הראשונות של ביה"ס העממי, ראו A. Moskovits, *Jewish Education in Hungary: 1848–1948*, New York 1964, p. 23. על הישיבות בסלובקיה, ראו סלובקיה, עמ' 72–73, 144–143, 202–201, 240–239, 304–303, 348–347, 355–353. על שיטות הלימוד ועל ארגון של הישיבות בסלובקיה, קראו א' פוקס, ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבן, ירושלים תשל"ט–תשמ"ז (להלן פוקס, ישיבות הונגריה), כרך 1, עמ' 25–181; כרך 2, עמ' 15–72.

21. הברדלס המיתי, המפתה, מתואר לראשונה בספרו של יעקב בן שמואל חאגיז (1620–1674), קרבן מנחה, דפוס גבאי, איזמיר 1674. אני מודה לנאמני הספרייה של בית המדרש לרבנים באמריקה על הרשות להביא כאן מתוך הדפוס הראשון של ספר נדיר זה. וכך אנו קוראים בעמ' א–ב, סימן ז': 'ברדלס פי' [רש] הרמב"ם ספ"ק [סוף פרק קמא] דקמא [דמסכת בבא קמא, פרק א משנה ד, דיבור המתחיל 'וברדלס'] שהוא הנקרא בערבי אלד"בע דע שזהו מן חיה שהוא מצוי ביערים שבא"י [שבארץ ישראל]. וכך קורין אותו עוד היום וספרו הרבה מחוטבי העצים שדומה קצת לחמור ויש לו זנב גדול וקולו נעים והולך ובא בפני בני אדם ומכשכש בזנבו וצינף בפיו עד שנראה כמין זמר נעים ומרוצתו קלה כצבי ואשר נפתה והולך אחר קולו גונב את דעתו והוא מרקד לפניו ומשתגע כמו הקוף עד שמוליכו לחורו כשור אל טבח יבא [משלי ז, כב] ואין תקנה אלא להראות לו חרב שלופה ולגעור בו בעצים ובאבנים ובורה מן האש ואם אירע שהלך אחריו פתאום הפתי שלא ידע ישליכהו בא' [חד] הפתחים יאכל בו ועצמותיו יגרם [על-פי במדבר כד, ח] זהו ממש דמיון היצר ר' [ע] ושאלתי אם יש דרך לתפוס אותו ואמרו שהוא פחדן הרבה והולכין הציידין אחריו מרחוק כשרואים שנכנס לחור שלו מהם עולים לראש המערה ומהם דרך החור וצועקים אלו כנגד אלו בדברים שהם כנראה לחש וצדין אותו בשלשלאו' [ת] של ברזל ומתג ורסן עדין לבלום [תהלים לב, ט] ומושכין אותו כחמור כך שמעתי מפי רבים מגידי אמת זה שלא כנגד זה ונראה שאין זה הברדלס הנזכר בפסחים [דף ט עמ' ב] גבי מקום "שחולדה וברדלס מצויין שם" אין צריך בדיקה אלא שאין זה אותו אלא מן שרץ'. סעיף זה מתוך ספר קרבן מנחה מצוטט בחילופים מעטים בספרו של אליהו הכהן איתמרי, מדרש תלפיות, איזמיר 1736/ירושלים תשנ"ז, כרך 1, עמ' שב. וראו גם משה בן מנחם מנדל ריישר [נוסבוים, 1840–1900?], שערי ירושלים, למברג 1866/וארשא 1868, עמ' 18–19.

וממית ממקורות שבכתובים, אלא משמיעת סיפור עממי המסופר לילדים כדי להרתיעם מטולים מיותרים ביערות.

מכל מקום, הילד פייש ניצל ושב להכשיר את עצמו ללמודים באחת הישיבות הנזכרות; הוא הצליח לרכוש את מלוא המיומנויות הדרושות, לילד בן עשר, כדי להכין בעצמו, בעזרת פירושו של רש"י, דף גמרא ולהסבירו לבוחן – הישג המעיד על נער מחונן, מתמסר ומתמיד. ואכן פייש התקבל לאחת הישיבות הידועות, ובה התמיד שנים רבות והצטיין בלימודיו עד כי 'קנה שלימות בדרכי השם', ובמקביל התגבש אופיו הרוחני-הקיצוני שקיוונו להימנע מ'תענוגי העולם הזה ואפילו מהמוכרחים', כלומר מפעולות מענגות – אפילו החיוניות ביותר. התנזרותו מדעת והאסקטיות הנלווית לה, שניכרו בכל הליכותיו והנהגותיו, התגברו ונעשו לשורשי נשמתו הבלתי מתפשרת ביחסיו עם בני האדם, ואין צריך לומר – עם המקום, כפי שיפורטו להלן במהלך הסיפור.²² על-פי עצת אחד מרבניו-מוריו שידע, כאמור לעיל, שר' פייש נולד במזל מאדים, ניאות פייש ללמוד הלכות שחיטה ובכך גם לקיים בעצמו את מאמר חז"ל הידוע: 'אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות' (אבות א ט). ואכן, הוא עזב את הישיבה מוכשר להיות שוחט באחת הקהילות הקטנות שבאזור.

אולם לא איש כפייש יצא לדרכו המקצועית כרווק, אלא כחתן צעיר המקים בית חדש עם רבקה כלתו וכשוחט טירון הבונה קריירה בתחום שנדרש בכל קהילות ישראל. ברם, כפי שיודגם להלן, פייש מצא יעדים חדשים בשני התחומים, הציבוריים והאישיים, שבהם יוגשמו מידותיו הקיצוניות שהשתרשו עמוקות בלבו ושתלכנה ותחרפנה במרוצת השנים.

2. רבקה נישאת לר' פייש ופוסק שחוק מפיה

רבקה, כפי שהוזכר לעיל, היא בתם-יחידתם של ר' משה עמרם, 'מוכר יין' אמיד, ושל דישה רעייתו, ומפני לידתה 'הפלאית' היא מכונה 'בת תחנונים' ו'בת נפש' (עמ' 515). 'בת תחנונים' לפי 'שבאה לעולם בכח התפילה שהתפללו עליה שתצא לעולם', וכינויה

על משה ריישר, קראו מ' וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ירושלים תשל"ה-תשס"ה (להלן וונדר, מאורי גליציה) בערך 'נוסבויס, משה ב"ר מנחם מנדל', כרך 3, עמ' 997-999. על סוגי הברדלס וזיהוייהם במרוצת הדורות וזיהויו המדעי-הזואולוגי הנוכחי קראו א"א שמש, 'הצבוע המפוספס במקורות הארצישראלים – בין אגדה ומציאות', על אתר: ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות, 12, אב תשס"ג/2003, עמ' 7-28; כנ"ל, 'ה"ברדלס" שבספרות חז"ל: פרק ב"גיאוגרפיה של זיהוי"', מועד: שנתון למדעי היהדות, 2 (14), תשס"ד/2004, עמ' 70-80, ותקציר באנגלית בעמ' 92-93. ראו גם משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון: מקור ותרגום, תרגום מערבית י' קאפח, ירושלים תשכ"ה/1964, כרך 4, עמ' יא: 'וברדלס הוא אלצ'בע' והערה 35: hyena 'הוא הצבוע הנזכר בשמואל א יג יח'.

22. להגדרות שונות של אסקטיות בכלל ובמסורות האסקטיות היהודיות בפרט עיינו במחקרו המקיף והמעמיק של א' דיימונד: *Holy Men and Hunger Artists: Fasting and Asceticism in Rabbinic Culture*, Oxford 2004 (להלן דיימונד, קדושים), עמ' 1-33, ובעיקר בפרק ג: 'Qedušā and Perišūt: The Language of Rabbinic Asceticism', עמ' 75-91, ובהערות הנלוות לפרק זה בעמ' 175 ואילך.

'בת נפש' ניתן משום שאביה של דישה נתן נפשו בעדה. כשעמדה דישה ללדת את רבקה 'נמשכה לידתה שלושים ושלוש שעות וכל אותן השעות לא זו אביה [של דישה] ממטתה' (עמ' 515), הוא 'לא אכל ולא שתה ולא פשט את בגדיו ולא שכב לישון. בחדר החיצון עמדו זקני העיר ובחדרים הפנימיים ישבו כל מלמדי תינוקות שבעיר עם תלמידיהם ואמרו תהלים, כשאמותיהם [של אותם תינוקות של בית רבן] עומדות בבית החיים ומודדות קברים אבל הוא יתברך ביקש יותר'. כשראה אביה של דישה כך, 'הלך לבית הכנסת ופתח את ארון הקודש ואמר "נפשי תחתי", נתקבלו דבריו ונתרצה קרבנו. נפטר הוא מן העולם ונולדה רבקה' (עמ' 515–516).²³ הואיל והמידע על אופן לידתה של רבקה נמסר לקורא לקראת סוף הרומן, בספר הרביעי (האחרון), ברור שרק בקריאה רטרוספקטיבית ניתן להבין על שום מה יקרה הבת היחידה הזאת להוריה ועד כמה קשות היו הפרידות ממנה לאחר נישואיה. ואם במשך השנים אכן סופרו פלאי לידתה לר' פייש, הרי שנוקשותו כלפיה מובלטת שבעתים.

כדי להכין את הקורא לתגובותיה של רבקה בהכרעתה הגורלית בבחירת חתנה, המספר מסכם בקצרה את שנות ילדותה ונערותה: 'טובים היו ימיה של רבקה בקטנותה. כל מה שביקשה היו נותנים לה. והיא לא ביקשה כלום. מה תבקש נערה שאינה מציירת לה את שאינה רואה בעיניה' (עמ' 516), כלומר, מעולם לא עסקה רבקה בדברים העומדים ברומן של עולם – בדמיונות, בכיסופים או בתהיות תיאורטיות, כי כל עולמה היה מוגבל למה שראו עיניה. כשהגיעה רבקה לפרקה הביא אביה שני מועמדים לשידוך, ואין להתפלא כלל שבבוא השעה לבחור בין המועמדים, לא היא ולא אמה היו מסוגלות ומוכשרות לרדת לעומקם של דברי התורה שהשמיע המועמד הראשון, ולחוש אמפתיה לבחור הישיבה שמילא כרסו בתורה כל אימת שהציקו הרעב.

לאחר שהשתיים פסלו את הצעיר הראשון, התלמיד-חכם המופלג בתורה, מלהיות

23. על האמונות והמנהגים האקטואליים המוצגים כאן, ראו ח' חיות, 'די גלייבונגען און מנהגים אין פארבינדונג מיטן טויט', פילאלאגישע שריפטן, 2, ווילנע, תרפ"ח/1928, עמ' 280–327. להלן תרגומי לעברית מהמקור בידידי, עמ' 281: 'אם נולדת נשמה חדשה חייבת למות נשמה זקנה'. ובפרק 4, סעיף 7 – 'גסיסה': 'אם מישהו חולה מסוכן מודדים את החולה בחוט, ולאחר מכן עושים ממנו פתיל לנר, בגודל מידת החולה, מביאים את הנר לבית הכנסת או קוברים אותו בבית הקברות וכורכים אותו [את הנר] בתכריכים, לפעמים במקום למדוד את החולה מודדים את בית הקברות... מודדים את בית הקברות לארכו ולרחבו בכד ואת הבד מחלקים לעניים. בני המשפחה של החולה הולכים "אינרייסן די שול", הולכים לבית הכנסת ופותחים את ארון הקודש. ולפני ארון הקודש הפתוח בוכים וצועקים לה' שישלח רפואה לחולה. הולכים ל"בית החיים" לקרובים-נפטרים ומתפללים שיתעוררו הקרובים ויבקשו רחמים מאת ה' שיבריא החולה'. וראו גם בכרך 3 של אותו כתב עת, משנת 1929, 'דער טויט אין דעם יידישן פאלקסגלויבן': 'אָ פּרעגבויגן' (עמ' 88–89): 'האם מודדים את הנפטר כדי לדעת איך לחפור את הקבר?' (עמ' 95); 'האם מניחים כאפשרות מעשית לרמות או להטעות את מלאך המוות? אולי ידועות מעשיות על מקרים כאלה?' (עמ' 99); 'האם קיימת ההנחה-האמונה שמלאך-המוות מתגלה או מתראה לחולה קודם הפטירה?' (עמ' 195); 'היכול מלאך-המוות להופיע באותו פרק זמן לפני חולים שונים במקומות שונים?' (עמ' 206).

בן-זוגה של רבקה, הובא הבחור השני – ר' פייש.²⁴ וזה מראהו: 'בחור צנום היה, ממש כרבקה, ועיניו היו ממלאות את פניו, שאור היה יוצא מהן שהיה מצית ומדליק' (שם),²⁵ וכנאמן לטיבו ולטבעו, וכמי שלא נהנה מ'תענוגי העולם הזה ואפילו מהמוכרחים', הוא לא נשא עיניו אל רבקה כל עוד לא הסירה היא עיניה ממנו. כפי שהיו רבקה ואמה רואות לעיניהן בלבד והסיחו דעתן ממצבו ומתורתו של הבחור הראשון – המופלג בתורה, כן נתפתו הן לעיניו של פייש ולא שמו אל לבן ש'שתי פיאותיו מונחות היו על לחייו כשני חלפים כשרים, ותנועותיו פזיזות כשל ציפורת כרמים' (שם). משפתח פייש את פיו לא השמיע חידושי תורה ולא התפלפל בהלכה כראשון, אך הצליח לפתות בלשונו עד כי כולם הרכינו 'אזניהם לשמוע'. כשנשאלה רבקה על המועמד הראשון השיבה שלא מצא חן בעיניה כי זלל את כל קערות המרקחת ואף ריקן את צלוחית ההגשה.²⁶ חידושי התורה והחכמה הדגולים שהשמיע המועמד הראשון לא עשו עליה ועל אמה רושם, והן לא שיערו כלל שמא רעב היה התלמיד-חכם הצעיר. אולם כשנשאלה על ר' פייש, 'בחור זה מה הוא פְּעִינֵךְ? (ודוק: 'בעיניך'!) עונה אמה: 'אני ואבא מבקשים להשיאך לר'. לכך משיבה רבקה: 'מה את רוצה שאחלוק על אבא ואמא?!' ושתייהן הגיבו בשחוק על המענה המפוקח והחיובי שלה. מיד לאחר מכן מוסיף המספר ומשלים: 'אחר נישואיה פסק שחוק מפיה, שהוצרכה לפרוש מאביה ומאמה' (עמ' 517).²⁷

למרות שלא נאמר במפורש, הרי שמשמע מן הסיפור כי לאחר הנישואין, כמקובל בקהילות ישראל במזרח אירופה דאז,²⁸ גם ר' פייש היה סמוך על שולחן ר' משה עמרם חותנו.²⁹

24. כפי שלמד הקורא, משה עמרם פייס בשעתו את הבחור התלמיד-חכם בדברים נעימים ובהרבה מתנות ושילח אותו ברוח טובה (עמ' 516), ואולם 'תפקידו' בסיפור טרם הסתיים. ר' פייש ורבקה עתידים לנסוע אליו לפני עלייתם לארץ ישראל כי נודע שמו 'כאיש אלקים קדוש', להלן חלק רביעי במאמר זה. ולמרבה ההפתעה, רב מפורסם זה, אחר הגיעו לירושלים, ישתתף בשמחת חתונתם של יצחק קומר ושפרה, בתו של ר' פייש, להלן חלק חמישי, שם אף תתפענח זהותו.
25. כנאה למי ששמו פייש. על הוראות השם פייש ראו לעיל הערה 2.
26. 'מרקחת' היא תרגומה לעברית של 'איינגעמאכץ' בידיש, ובלשון עברית של ימינו 'ריבה'. ראו ע' אורנן, מילון המילים האובדות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 190: 'מרקחת-שימורים'.
27. דומני שאף מן 'החסר מן הספר' ניתן ללמוד. פרט לשתי התיבות 'אחר נישואיה' אין רמז לחתונתם של רבקה ור' פייש. יש מקום לסבור, על-פי נטיותיו והשקפותיו, שנבצר מר' פייש לשמוח אפילו בחתונתו שלו, ואולי אף עיכב מהוריה להרבות בשמחה ודרש שימעיטו במאכל ובמשתה, בכלי זמר ובריבוד. יתרה מזו, התיבה 'שְׂמֵחָה' מוגבלת ביחס לר' פייש; בפעם הראשונה היא מכוונת ל'קלקול השמחה', שעה שנודמן לשמחת הנישואין של זוג באחת מקהילותיו ובגערותו 'כמעט שביבל את כל החופה'. ובפעם השנייה היא מכוונת ל'שמחה שבלב', לכשיחליט ר' פייש, ברבות הימים, לעלות לירושלים, יתמלא ר' פייש שמחה, כפי שנראה להלן.
28. צמצום המידע הגיאוגרפי מקשה על זהו מקום מגוריהם של ר' משה עמרם ודישה. ברם, כיון שעם לקוחותיהם נמנו יהודים פולנים וגליצאיים, סביר להניח שהם ישבו באונטרלנד, בסלובקיה המזרחית, סמוך לגבול הפולני-הגליצאי.
29. הנוהג הנקרא 'קעסט', שהחתן והכלה מתגוררים עם הורי הכלה והם מכלכלים אותם, מוזכר בשני מקומות

אם כן, רבקה ור' פייש התגוררו בבית הוריה הנאה והמרווח, כיאה לבתו וחתנו של סוחר אמיד שפרנסתו מצויה בשפע. יש מקום להניח, שכדרך החותנים הבעל-כתים, החנוונים והסוחרים, ולא כל שכן אבות של בנות-יחידות, גם משה עמרם שמח שמעתה ניתנה לו ההזדמנות לזמן את חתנו ולהכשירו כסוחר יינות, למען יוכל פייש, במרוצת הזמן, להיות לו שותף-עוזר. בכך מובטח לו למשה עמרם שלר' פייש תהיה פרנסה נקייה וטובה, וכי יהיה פטור מן השחיטה ומכל הכרוך בה, כולל התחייבותיו כלפי הציבור ופרנסיו. נוסף על אלו, יעלה ביד ר' פייש לבנות בית בקרבת מקום ולפרנס את רבקה כפי שהורגלה מנעוריה בית אביה. אולם עד מהרה נוכחים משה עמרם ודישה לדעת כי כל הציפיות-ההזיות אינן אלא חלומות באספמיה. חוסר סובלנותו הקיומית של ר' פייש לגבי כל זר ושונה ממנו, ואדיקותו הסגפנית, שלפיה 'כל הדברים המעודנים [כגון אכילת בשר שמן, שתיית יין ישן, שינה על מצעות רכים ולבישת בגדים נאים] מעכבים את האדם מלעבוד את השם ומללמוד תורה מתוך אימה' (שם), כל אלה דחקהו להתנהגות אקסצנטרית, קיצונית – מנת חלקם של כל הקנאים באשר הם.

הואיל ואין בטקסט כל רמז שר' פייש פרש מן החנות משום שתנועותיהם וקולותיהם המשונים וחיתוך דיבורם של הלקוחות הפוליאקים והגליצאיים היו לו לזרא, אפשר לשער שר' פייש התמיד והתייסר יום-יום מחדש עד שלבסוף נטש את בית חתנו. או שמא ר' משה עמרם, כחותן חכם ופיקח, שהבין לרוחו של ר' פייש, בא והציע לו לחדול מלבוא לחנות ולהתמסר כל כולו לתורה ולעבודת ה'. אך לר' פייש לא היה די בזה, לפי שבשל משנתו הסגפנית סלד מהמעדנים שהוגשו בסעודות, מאס בריהוט המפנק ובו לביגוד המהודר. את השקפותיו הוא הפגין במעשים שבוודאי התמיהו והביכו את כלתו ואת הוריה: הוא היה פורש מן השולחן,³⁰ צם בכל יום שני ובכל יום חמישי,³¹ וישן על מצע קשה. ולבסוף,

M. Zborowski and E. Herzog, *Life Is With People: The Jewish Little-Town of Eastern Europe*, New York 1952, p. 272: 'The intellectual attainments of a penniless youth are expected to win him the daughter of a *nogid*, rich and respected, with a handsome dowry and some years of support in the home of her parents, while he continues his studies – *kest*.' p. 443: 'Kest – Free board and lodging given to the young married couple by the bride's parents for a certain period of time after marriage, as stipulated in the marriage contract.'

לגבי החת"ם סופר, 'התחייב חתנו ליתן לזוג [החת"ם סופר וכלתו] ארבע שנים רצופות אחר החתונה מזונות על שלחנו בחנם', ראו סופר, חוט המשולש, עמ' לו.

30. להוראותיהם של הפעל 'פרש' והשם 'פרישות' בתולדות האסקטיות היהודית, ראו דיימונד, קדושים, עמ' 81–85. בעמ' 91 נמצא סיכום השופך אור על מעשי ר' פייש: 'We have seen that asceticism is part of the rabbinic vocabulary, particularly in the rabbinic use of the terms *qedūšā* and *perīšūt*. The ascetic behaviors to which this nomenclature applies include voluntary withdrawal from the permitted and self-inflicted physical suffering'. להלן בחלק חמישי של המאמר נראה כיצד ר' פייש נוהג לאכול ביחידות ובפרישות.

31. וכך מסיק דיימונד, קדושים, עמ' 104: 'There is significant evidence to suggest that, perhaps under

בלי להתחשב בדעת רעיינו ובתוצאותיה של עקירה פתאומית 'מבית מלא אהבה וחיבה' ובהתעלמות מחותניו-מארחיו, החליט ר' פייש לעקור מביתם, לקחת את רבקה, וללכת עמה ליישוב אחד שהזמין אותו להיות שוחט המקום.³²

3. השוחט התקיף יוצא למערכות

אין לקבוע במדויק את פרק הזמן שעשה הזוג הצעיר, ר' פייש ורבקה, בבית הוריה, אולם על-פי ציורי מצוקותיו, התנסויותיו ותגובותיו החריגות, נוכל לשער שלא עברו חדשים רבים עד שנמאסה עליו הישיבה במחיצת חותניו והוא נענה בחיוב למשרה שהוצעה לו, להיות שוחט בקהל יהודי בעיר קטנה ורחוקה מבית נעוריה של רבקה.³³

ב'תמול שלשום' מוצגות שתי מסכתות ביוגרפיות המתעדות את השנים³⁴ שבהן שימש ר' פייש שוחט מחמיר וצופה נאמן לבית ישראל, החש בכל איבריו וגידיהו שהוא מְצוּה לתקן קלות וחמורות, ומְחַבֵּב לעקור כל דעה מוטעית ולבער כל מעשה פסול מקהל ישראל. בהתראותיו

the influence of the *ma'amādôt*, it became common practice for the pious to fast on Mondays and Thursdays' and ראו גם את המסקנות המסוכמות בעמ' 136 וההערות הנלוות אליהן, בפרט הערות 1, 3 ו-5-7.

32. בתנאי ה'קבלה' להיות שוחט, מוזכר שעל המועמד נאסר לגשת למבחנים בהלכה ובמעשה בטרם מלאו לו שמונה-עשרה שנה וקודם לנישואיו. ראו י"י גרינוואלד, השוחט והשחיטה בספרות הרבנית, ניו יורק תשט"ו, עמ' 36, סימן יב, סע"ק א, ב. לפיכך, סביר להניח שר' פייש נאלץ להסכים להשתדך רק משום שהנישואין הם תנאי להתקבל כשוחט. והרי יש עדות לכך, אם כי ברמיזה בלבד, בתיאור המפגש הראשון בין בני הזוג, שבו לא הביט ר' פייש על רבקה כלל, וכפי שנלמד בחלק הבא, הוא לא התקרב אליה יתר על המידה גם לאחר הנישואין.

מאלפים ביותר הם דברי-סיכום של ע' יסיף בסיפור העם העברי: תולדותיו סוגיו ומשמעותו, ירושלים 1994. בפרק על 'תקופת חז"ל' וסיפוריה (עמ' 258), אנו למדים שרבים הם הסיפורים על 'תלמיד חכם שלימוד התורה הוא תכלית חייו, בבחינת "אדם כי ימות באוהל" ולעומתה עניותה ומצוקתה של משפחתו. הסיפורים אינם מנסים (לבד מן הסיפור על רבי עקיבא) לעשות הרמוניזציה של המציאות, אלא מציגים אותה במלוא חריפותה ומצוקתה, וחלק גדול מן הסיפורים אף איננו מציע פתרון אלא מסתיים בהרס המשפחה ומות אחד משניהם. דרך כלל הסיפורים נפרשת ההתלבטות הקשה בין לימוד התורה והמחויבות למשפחה, נשמעת זעקת בדידותה של האשה המוזנחת למענם של אידיאלים הנחשבים גדולים וחשובים ממנה... המקבילות והזיקות לסיפורו של ר' פייש ב'תמול שלשום' והאידיאלים שלו לעומת בני משפחתו ברורים וגלויים למדי.

33. וכך בלשון הספר, 'לא נתקררה דעתו [של ר' פייש] עד שגמר בלבו להניח את בית אבא ולילך למקום שיזדמן לו ראשון. נודמן לו יישוב קטן שביקשו להם שוחט. לקח את רבקה והלך עמה לשם. אבא ואמא קשה היתה עליהם פרישתם מבתם היחידה, קשה מהם היה לבתם היחידה לפרוש מאבא ומאמא ולהניח בית מלא אהבה וחיבה ולילך למקום שאין מכירים אותה ואין היא מכירה שם אדם' (עמ' 517).

34. בהרהוריה של רבקה 'מוטל לו ראשה של שפרה על לבה של אמא. מחליקה רבקה את לחייה של בתה ומהרהרת, כמה שנים היתה שרויה עם פייש עד שזכו לבת זו' (עמ' 433). כידוע, אין סימני הפיסוק מוחלטים וקבועים בכתיב עגנון. וניתן, כמובן, לקרוא את המשפט המצוטט כשאלה, ולציינה בסימן שאלה (?), או לסיים את המשפט בסימן קריאה (!), או בשתייהן כאחת.

ובאיסוריו בטוח ר' פייש שהוא מושיע את אנשי הקהילה ומונעה מכליה נחרצת. גרסה אחת על חייו כשוחט מסופרת על-ידי המספר בספר השני של 'תמול שלשום' (עמ' 315), ואילו הנוסחה השנייה מובאת בספר הרביעי (עמ' 517) כשרשרת זיכרונות המסופרת על-ידי רבקה בשיחת פנים-אל-פנים עם יצחק קומר, בבית פייש השוכב המשותק ובנוכחותה של שפרה. מהסיפור הראשון מתקבל הרושם שכל פרטי המסופר מתרחשים במקום גיאוגרפי אחד ובפרק זמן קצר, ואילו הגרסה השנייה מדגישה כי ההתרחשויות מתחוללות לאורך זמן ובארבעה יישובים שונים, שאליהם מגיעים ר' פייש ורבקה ומהם יוצאים הם שוב ושוב בפחי נפש ובצער מרובה. וכיוצא באלו, גם תכני הפרשיות החוצצות בין ר' פייש ובין אנשי הקהילות: על תובנותיו ופעולותיו השמרניות, המקצינות בהלכה ובחינוך, ומרחיקות את האוכלוסין היהודי ממנו שבנוסחה הראשונה, באה הגרסה השנייה ומוסיפה שני 'פסולים' שאינם נזכרים – ולו ברמז – בראשונה. אך הואיל ושתי הפרשיות, המופיעות בספרים נפרדים, מכוונות לאדם אחד – לר' פייש, אני מציע שנקרא את האחת על-פי השנייה ולהיפך, ותשתבצה השתיים לחטיבה ספרותית מורכבת ומושלמת אחת, בחינת דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר.

פרשה ראשונה מתוך הספר הרביעי (עמ' 517–518):

כיון שבאו לשם [ליישוב היהודי הראשון] באה צרה חדשה. פייש לא רצה לשחוט אווזות פטומות, שכל המדינה נוהגת בהן היתר, ואנשי היישוב לא רצו לוותר על אווזות פטומות.³⁵ ובכן נפלה מחלוקת ביניהם לבין פייש. וכיון שהתחילה לא

35. בין המתירים שחיטת אווזות פטומות – 'אווזות לעוטות' – נמנה החת"ם סופר. ראו בעיקר תשובות חת"ם סופר על ארבעה חלקי שולחן ערוך, מהד' נוסענצווייג, ירושלים תשס"ח/2008 (להלן שו"ת חת"ם סופר), תשובה כה, עמ' מח-נ (ה' מרחשון תקס"ג ל[1832]). וראו גם י' פאנעט, שאלות ותשובות מראה יחזקאל על ד' חלקי 'שולחן ערוך' וסוגיות הש"ס, מכון לספרים שע"י מוסדות בני שלשים, בני ברק תשס"א–תשס"ג, כרך 1, סימן מב, עמ' צו-קה; וראו גם מ"מ פאנעט, שערי צדק: על 'אורח חיים' ו'יורה דעה', מונקאטש 1884/ברוקלין, תשל"א (1971), סימן מג, דף טז ע"א–ע"ב. בימינו קובע ע' אדרעי, בספרו הכשרות כהלכה: תורת הכשרות במטבח ובתעשיית המזון, ירושלים תש"ס, עמ' צד, סע' טז: 'ברווזים מפוטמים לצורך גידול כבדם שמלעיטים אותם דרך וושתם יש חששות בנוגע לכשרותם, שכן על כל פגיעה בושת של הבעל חי הרי זה טרף. ומותרים לשחיטה כשרה רק על ידי בדיקת וושתם לאחר השחיטה אם לא נפגע, ויש להורות שהחומר שמלעיטים אותם בו יהיה מבושל או לפחות שרוי במים ורך, ובמכונת הפיטום צריך להיות הצינור שדרכו מעבירים המאכל לושת הברווז מגומי או מתכת קלה ורכה... ועל כל אופן אסור לאכלם ללא בדיקה ע"י שו"ב מומחה'. ועוד ראו אצל ע' אדרעי, בספרו הנ"ל, מהדורה שמינית ומעודכנת, ירושלים 2001, עמ' כח, סע' יג, שקובע: 'ברווזים מפוטמים לצורך גידול כבדם שמלעיטים אותם דרך וושתם, יש חשש לפגיעה בושת במכשיר ההלעטה, דבר העלול להטריפם. ומותרים לשחיטה כשרה רק ע"י בדיקת וושתם ע"י שוחט לאחר השחיטה אם לא נפגע'. פייש לא רצה לשחוט אווזות פטומות. בראש האוסרים עמד רבי צבי אלימלך שפירא מדינוב (1783–1841), הידוע כמחבר הספר 'בני יששכר'. ראו אנציקלופדיה לחסידות, 'אישים' 2/2, ירושלים תשס"ה/2004 (להלן אנציקלופדיה לחסידות), עמ' תקע"ו: 'הוא אסר את האווזים המפוטמים שהותרו על ידי החת"ם

פסקה. ואם הטריף להם בהמה צעקו שעינו צרה בהם שיאכלו בשר. ונתכעס פייש עליהם והיה צועק, רשעים רוצים אתם שאתיר לכם נבילות וטריפות. אם בשר נבילה אתם מבקשים, הרבה נבילות מושלכות באשפה, צאו ואכלו. נתכעס פייש עליהם, שחושדים אותו שעושה את התורה ענין של נקמה. נתכעסו הם עליו לא די שמצער אותם מן הכשר [מן הבשר]³⁶ אלא שהוא קורא להם רשעים.³⁷ לא יכלה הארץ לשאת אותו.³⁸ גמר בלבו לילך למקום אחר.

לפני שנעבור ליישוב השני, מן הראוי להביא את הכתוב בנושא השחיטה ולהעיר שתיאור זה מתבהר ומתבאר לאור המובאה דלעיל. המדובר בשני הקטעים אינו אלא הסכסוך באווזות הפטומות בלבד, כמובא במפורש בציטוט הנ"ל מספר רביעי.
פרשה שנייה מתוך הספר השני (עמ' 315–316):

יכול היה ר' פייש לראות עולמו בחייו ולמלא כרסו בשר, אלא שחביבה עליו כזית שור הבר לעתיד לבוא מכל בהמות חיות ועופות בעולם הזה, והיה מדקדק בטריפות אפילו במקום שהכריעו רוב הפוסקים להקל.³⁹ התחילו הקצבים צועקים שמטריף בהמותיהם

-
- סופר שהיה "מרא דשמעתא" [פוסק ההלכה] בהונגריה. לאוכלי האווזים הוא קורא האנשים החטאים בנפשותם'. ראו עוד אצל י"ד ויסברג, רבנו הקדוש מצאנו: בעל 'דברי חיים', ירושלים תשל"ו, חלק א, עמ' קלג–קלו, העוסק בנושא 'אווזים פטומים' והרב הלברשטאם. לסיכום האוסרים שחיטת אווזות פטומות/ לעוטות, קראו א"י וולדינברג, שאלות ותשובות ציץ אליעזר, חלק יא, ירושלים תשל"ג, סי' מט: 'באיסור הלעטת אווזים', עמ' קכא–קכג, וגם חלק יב (ירושלים תשל"ו), סי' נב, עמ' קמח–קמט, סע' א–ה.
36. ר' מירקין, "מצער אותם מן הבשר" מעגנון: הוראת הביטוי, מקורו וגלגולו, פרשנות ובקורת 22, תמוז תשמ"ו (1986), עמ' 141–148; תוקן בהדפסה החדשה של 'תמול שלשום', תשנ"ח (1998), עמ' 396, ש' 14. ראו להלן הקטע בעמ' 316, ש' 6: 'שלא יצער את אנשי עירו מן הבשר'.
37. עגנון משלב כאן בסגנון דומה לדיבור ביידיש מילים 'עבריות' שנתקבלו ביידיש: 'נתכעס עליהם' איז געווען אין כעס אויף זיי, 'רשעים', 'נבילות וטריפות', 'בשר נבילה', 'שחושדים אותו' זיי זענען אים 'חושד', 'ענין של נקמה'. לשון יידיש ב'תמול שלשום' ראויה למחקר נפרד כפי שצוין בהערה 7 לעיל, והוא הדין לכל יצירותיו של עגנון.
38. 'לא יכלה הארץ לשאת אותו', השוו בראשית לו, ז: 'כי היה רכושם רב משבת יחדו ולא יכלה ארץ מגוריהם לשאת אתם מפני מקניהם'. על המחלוקת בין כלי הקודש לבין השוחטים כותב גרינוואלד (לעיל הערה 32) במבוא לספרו, עמ' 5: 'אבל קרה ויקרה כפעם בפעם מדנים וקטטות בין השוחטים וחברי הקהילות וכן בין הרבנים והשוחטים, קרה גם כן שהריבות הללו הביאו פירוד לבבות. ידידים נתרחקו ואוהבים נתפרדו. ולא פעם אחת או שתיים נולדו בגלל מריבות הללו קהילות חדשות. כן לא פעם עזב הרב את קהילתו כשלא עזרו לו ידידיו כשיצא לריב עם השוחט, או כשהוכרח להכריז איסור על הבשר, ולא פעם קרה שבני קהילתו מיאנו לשלם לו משכורת, וכן גם לא לשוחט והיו רעבים ללחם'.
39. על 'שור הבר', ראו ל' גינצבורג, אגדות היהודים, תירגם וערך הרב מ' הכהן, רמת גן תשכ"ו–תשל"ה (1966–1975), כרך 1, עמ' 17: 'כל עצמו של לויתן לא נברא אלא שייעשו בו מטעמים בסעודה המזומנת לצדיקים לעתיד לבוא. הנקבה נכבשה במלח שנהרגה ונגנזה כדי שיהיה בשרה משומר, עד שהוא מתבקש לסעודה, והזכר עתיד הוא להיות מחזה שעשועים לעיני כל קודם שתגיע שעת שחיטתו... הקדוש-ברוך-

להכעיסם, וקמו מערערים מן העדה והריצו איגרות לכל גדולי הדור בענין הקצבים שאינם מאמינים לשו"ב [לשוחט בהמות, לשוחט ובודק] שלהם ואומרים שמטריף ואוסר ומוציא מחזקת כשרות כל דבר הכשר. נחלקו גדולי הדור. אלו סמכו על ר' פייש שידוע לירא ה' מרבים וכל מעשיו לשם שמים וכתבו לאנשי היישוב שיסירו המשטמה מעל לבם ויקבלו עליהם לציית לו, ואלו כתבו בפירוש שהוא מחמיר במקום שאין ספק של ספק, והתרו בו שלא יצער את אנשי עירו מן הברש, ואם לאו רשאים אנשי עירו להעבירו משחיטתו ולקבל שוחט אחר. אבל ר' פייש נהג כדרכו עד שהוציאוהו הקצבים מבית השחיטה והביאו שוחט אחר. גזר ר' פייש את סכינו ונטל את קסת הסופר בידו, והתחיל כותב כנגד שחיטת השוחט החדש ששחיטתו נבלה, והזהיר את אנשי קהילתו שיחוסו על נפשם ולא יתגאלו במרק פיגולים,⁴⁰ שאין דבר עבירה כמאכלות אסורות שמטמטמים את הלב הישראלי, ובעוה"ר [ובעוונותינו הרבים] יצאו כמה קהלות בארץ לועז [בהונגריה] על ידי השוחטים הקלים ואכלו ונתפטמו בטריפות וגברו עליהם דעות נפסדות עד שפקרו מתוך קהל ישראל. כך היה ר' פייש מזהיר את אנשי עירו, עד שהתחילו הקצבים חוששין לדבריו והשתדלו לפייסו ולהחזירו לבית המטבחיים, ולא חזר, שכבר נדר לעלות לארץ ישראל.⁴¹

הוא רומז לשור-הבר, והוא חוגר מלחמה עם לויתן. והם מסתבכים ועורכים קרבות זה עם זה, ומתגוששין ומתנגחין ביניהם כגלדטורין, עד שנופלים פגרים מתים גם שניהם. לויתן מכה את שור-הבר בסנפיריו, ושור-הבר נותן לויתן בזנבו ונוחרו. מיד הקדוש-ברוך-הוא נוטל עורו של לויתן, ועושה ממנו סוכות לכיתות של צדיקים והם יושבים בסוכות עורו של לויתן ואוכלים מסעודת לויתן. וכל חבורה וחבורה נוטלת חלקה כראוי לה לפי זכויותיה. ואין ביניהם אותה שעה שום מריבה וקנאה... כל אחד ואחד מן הצדיקים בא ונוטל שכרו לפי מה שעשה בעולם הזה. על שכר בעוה"ב ראו דיימונד, קדושים, עמ' 67–68 כדלהלן: 'Not only... were the sages conscious that their deeds were recorded in God's ledger, but they were also acutely aware that any pleasure enjoyed in this world might be deducted from the store of reward being held in one's account... Some rabbinic sources speak of a banquet awaiting the righteous in the world to come... Therefore a number of sages express a reluctance to enjoy the benefits of this world lest that pleasure diminish or exhaust the store of reward awaiting for them in the world to come' (אבות ג, טז).

40. 'ולא יתגאלו', על-פי דניאל א, ח: 'אשר לא יתגאל בפת-בג המלך' – שלא יטמא את עצמו, שלא יתלכלך. 'מרק פיגולים', על-פי ישעיהו סה, ד: 'האכלים בשר החזיר ופרק [קרי: ומרק] פגלים כליהם'. לפי תנ"ך עם פירוש דעת מקרא: ישעיהו, בעריכת י' קיל, ירושלים 1979, כרך 10, חלק ב, עמ' תרעח: 'מרק של דברים טמאים ומשוקצים יש בכליהם. "פיגולים" כאן משמעו דברים טמאים בדרך כלל "בשר טרפה" בלשון הדיבור בימינו'.

41. נראה שרעיונותיו ולשונו של ר' פייש שאולים מהרב חיים הלברשטאם, ספר שאלות ותשובות דברי חיים, לבוב תרל"ה/ברוקלין תשס"ב/2002, כרך 1, 'אורח חיים' ו'יורה דעה', חלק שני, סי' ז, עמ' קלב–קלג. בעמ' קלג כתוב: 'ולכן בודאי הנקלה ונתעב הלז ראוי להעבירו ואם תרצו לחוס על נפשו ונפשות ביתו תנו להם איזה הספקה הלא ב"ה הרחיב גבולכם ואתם עשירי ונכבדי ארץ ולמה תחפאו על נקלה לרחם על תועב כזה להניחו להאכיל טריפות ולמה לא תחוסו על נפשיכם היקרה שלא תתגאל במרק פיגולו ודבר זה ידוע שאין דבר עבירה כמאכלות אסורות שמטמטם הלב הישראלי... ובעוה"ר [ובעוונותינו הרבים]

לדעתי, המסופר כאן מתייחס ליישוב הראשון, שבו פותחת רבקה את סדרת זיכרונותיה, ולדבריה, הואיל ור' פייש החליט לעבור למקום אחר, עובר הוא תחילה על המקומות הפנויים 'ולא מצא מקום הגון. ביישוב אחד מצא פסול, ששולחים את בניהם לבתי לימודיות' (עמ' 518).⁴² דומני שזה סיכום קצרצר מהמובא בספר השני על אודות היישוב הראשון, שאליו בא ר' פייש כשוחט מתחיל ('אפרוח') העוסק בנאמנות לא רק בשחיטה, אלא מוכיח למזמיניו את חיבתו אליהם בהתעסקותו גם בשאר צורכי ציבור הדורשים את טיפוליו המידיים, וכך אנו קוראים:

עודו אפרוח קראוהו אנשי עיר קטנה קריאה של חיבה להיות להם לשוחט. נענה להם ונעשה שוחט. ואף הוא הראה להם חיבתו. שבאותה קהלה נתפשטו נגעי הזמן, שהעמידו בתי ספר ללמד את התינוקות לשונות הגויים וחכמות חיצוניות ועמד ר' פייש בפרץ לגדור גדר, והציל את עדתו מכליון גמור. בכסף הנדוניא שקיבל מחמיו מר' משה עמרם שכר מלמדים ללמד את התינוקות דברים שיש בהם צורך לנפש הישראלי, והוא עצמו היה משגיח על הלימוד, ובוחר את התלמידים ובודק את פירושי המלמדים, שבאותם הימים צצו בכמה מקומות בני אדם שנראים פְּיָאִים ומכניסים בלימודים פירושים זרים מאותם שמלמדים בשקול"ס שקורים לעצמם בתי מדרש לרבנים.⁴³ כשם שנתעסק בצרכי הקטנים כך נתעסק בצרכי הגדולים, כגון מקוואות ועירובין ומנהגים של קבורה.⁴⁴ וכשם שנתעסק בצרכי גדולים וקטנים כך נתעסק

על ידי זה יצאו כמעט מן הדת כמה קהלות בארץ לועז על ידי השו"ב הקלים ואכלו ונתפטמו בטרופות וגברו עליהם דיעות זרות עד שפקרו ונאבדו מתוך קהל הקדוש ולכן ידידיי הזהירו מלחוס על התועב הזה ואל תחמולו עליו על המאכיל טריפות הזה'. ובכלל, התשובה מעניינת לגבי תולדותיו של ר' פייש.
42. לפי אבן-שושן, מילון, כרך 2, עמ' 601, הערך 'לימודיות' מוגדר כ'למדנות, עיסוק בלימודים ובהשכלה'. ההוראה כאן היא, כנראה, בתי ספר כלליים, שאינם ישיבות וחדרים.

43. בספרות הקנאים נמצא שרבנים שאינם נחשבים כאורתודוקסים מכונים 'רע-בנים', ראו סופר, חוט המשולש, עמ' רפו. במחצית השנייה של המאה הי"ט נוסדו כמה בתי מדרש לרבנים: בשנת 1854 בברסלאו, בשנת 1862 בווינה, בשנים 1872 ו-1873 נוסדו בברלין שני בתי מדרש (השני היה אורתודוקסי), ובשנת 1877 נוסד בית מדרש לרבנים בבודפשט. על בית המדרש לרבנים בבודפשט, קראו מ' כרמלי-וינברגר, 'בית המדרש לרבנים בבודפשט והישגיו', בתוך: *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877-1977*: A Centennial Volume, M. Carmilly-Weinberger, ed., New York 1986. לגבי הוראת התנ"ך, התלמוד וקורסים אחרים, קראו באותו ספר: B. Kohlbach, 'The First Decade', pp. 54-67; I. Benoschovsky, 'The Second Era', pp. 68-92.

44. על ההתנגדות לחידושים במנהגי קבורה אנו קוראים בקונטרס של הרב י"א קלוגר, תולדות שלמה (על זקנו, הרב שלמה קלוגר, 1785-1869), הכלול בכרך שני של אמרי שפר על התורה, מהדורה חדשה (מהדורה ראשונה תרי"ט), ברוקלין, ניו יארק תשס"ד (2004), עמ' נה: 'זוה דבר המעשה: בשנת תר"ד [1844] פתאום עלה על לב קצת אנשים נכבדים מעירנו לעשות חדשות ותחת אשר עד כה היה המנהג בעירנו להניח המתים במטה ועל כתף ינשאו לבית מועד לכל חי רצו הם להוביל את המתים בעגלה רתומה לסוסים כמנהג יתר האומות אשר לא מבני עמנו... אולם... כבוד... [הרב שלמה קלוגר] מסר נפשו גופו

בצרכי קטני קטנים. והיה מחזר אחר יולדות עניות ונתן להן לצרכי הברית ומל את בניהן. הגדילו הבנים רואה אותם כקנין כספו. מצא שֶׁמֶץ מינות באחד מהם היה אומר לו, בחור שמוט את הפיאה, שאני מבקש לסטור לך על לסתותיך (עמ' 315).

אם המתואר הוא ר' פייש ששימש שוחט ביישוב הראשון, הרי שהוא מצטייר כלוחם מעשי, כנעים הליכות ואפילו חינני, המשקיע מכספו, מזמנו ומנפשו במלחמתו נגד פגעי הזמן. ואם זכרונותיה של רבקה לא הטעוה, נראה כי ר' פייש לא חש כל טעם ניצחון בפעילויותיו: פגעי הזמן הלכו וגברו וכבשו את ההמונים, ובסופו של דבר עמידתו בפרץ נכשלה והוא נאלץ לנדוד למקום חדש. והנהו עובר ליישוב השלישי, שבו ימצא פסול שונה – 'שהנערות נועלות נעליים אדומות כבנות הארץ' (עמ' 518). ומיד לאחר מכן אנו קוראים:

לסוף נזדמן לו מקום כשר, שכל אנשי הקהילה מפורסמים ליראי שמים.⁴⁵ לא היו ימים הרבה עד שנזדמן לשמחת נישואין. ראה שהכלה מדליקה נרות לפני חופתה ומברכת על הנרות בשם ומלכות להדליק נר של יום הכיפורים שמנהג יִשָּׁן היה באותה קהילה שהכלות מברכות לפני חופתן להדליק נר של יום הכיפורים, בשביל שדימו את יום החופה ליום הכיפורים, והכל עונים אמן. גער בהם פייש בנזיפה וצעק, הרי זו ברכה לבטלה, וכמעט שבילבל את כל החופה (שם).

ומאודו אף על דקדוק ומנהג קל המבואר בשו"ע [בשלחן ערוך] ובאחרונים אשר מפיהם אנו חיים והלך בשיטת הגאון החסיד בעל חת"ם סופר ז"ל אשר חדש אסור מן התורה בכל מקום מיד השיב לשואליו דבר כי אסור לשנות המנהג עם המתים רק ינחו על משכבם (מטה) בשלום במנהג עתיק יומין. על הרב שלמה קלוגר ראו וונדר, מאורי גליציה, כרך 4, טורים 478–509.

בספרו של ג' ציננער, נטעי גבריאלי: הלכות אבילות, ברוקלין תשנ"ג, עמ' רנט, בהערות ג–ד מובאת רשימה ארוכה של ספרי שאלות ותשובות מרבנים בקהילות שונות במזרח אירופה במאה הי"ט, אשר כולם פה אחד פסקו שאסור לשנות את המנהג לשאת את הנפטר על הכתפיים. עם זה, מובאות גם דעות שבמקרה שבית הקברות רחוק מהעיר, יש מקום להתיר להיעזר בעגלה פשוטה ולהוביל בה את המיטה עד לבית הקברות, ושם להורידה ולשאתה על הכתפיים עד לקבר.

45. קהילה עלומת שם ומיוחדת זו דומה במידותיה לאונסדורף שלרגלי הרי טאטרה בקרפטים הצפוניים. הרב יחזקאל סג"ל התקבל כרב באונסדורף בשנת תקע"ח (1818), והיה הרב הראשון במקום שמוצאו מהונגריה. וראו מה שכתב א' פוקס, ישיבות הונגריה, כרך 1, עמ' 106–107: 'מההקדמה לספרו תורת יחזקאל אנו למדים על הקהילה המופלאה שבאונסדורף, שעליה מסופר שבילל כל נדרי נכנס רבי יחזקאל לבית הכנסת ואמר: אמת כי כל רב מחוייב בשעה הזאת, לפני כניסת היום הקדוש, לדרוש דברים כבושים ולעורר את עדת ה' להתחרט על החטאים ולחזור בתשובה שלמה לפני ה', אבל אנכי נאלמתי דומיה, אין בפי מלה כי לא אדע במה אוכיח אתכם. כלכם אהובים, כלכם ברורים, כלכם יראי ה' ועוסקים במצוות ובמעשים טובים. אין בית בעירנו אשר לא נשמע בו בימי הסתיו קול תורה. לכן במקום תוכחה קבלו ממני ברכה. ה' ישמע ברחמים וברצון את עתירותיכם וימלא משאלותיכם ויברך אתכם ואת זרעכם בחתימה טובה'.

בסופו של מעשה, לפי שתי הגרסאות, בא ר' פייש לכלל מסקנה שהייתה בעיניו כנדר ממש, שמוטב לנטוש את הגולה על מומיה ורשעיה ולעלות 'לארץ ישראל שעניי ה' בה כל הימים ובוודאי אין אדם רשע יכול להתקיים בה' (שם). מתוך וודאותו הגוברת שיהיה פטור מלקפח את חייו בין רשעים, ומתוך תוחלתו וערגתו לימים טובים יותר, מתנאה ר' פייש בהכרה ברורה שאכן חננו ה' בדעה זו שעלתה על לבו ואינה מניחה לו: לעלות לארץ-ישראל, ובארץ-ישראל תיפתרנה כל בעיותיו מאליהן ויוכל לחיות את חייו בטהרה ובקדושה.

4. שמחה בלבו ותוגה בלבה: ר' פייש ורבקה עולים לארץ-ישראל

לאחר כל המריבות בענייני שחיטה, מסופר שר' פייש לא נתרצה להזמנתה של הקהילה להישאר, 'שכבר נדר לעלות לארץ ישראל שציפה להבנות'⁴⁶ בארץ הקדושה, שבחוצה לארץ לא זכה לבנים. לא היו ימים מרובים עד שקיים את נדרו' (עמ' 316). גרסה אחרת לתולדותיו של ר' פייש כשוחט בחוץ-לארץ נמסרת בשעה שרבקה מחליקה את לחייה של שפרה בתה בביתם שבירושלים, ומהרהרת בתולדות חייה שלה בחוצה-לארץ. ונמצא כי ממסקנותיה-זיכרונותיה, במודע או שלא במודע, נעלמו באותה שעה כל המומים-הפסולים שמצא ר' פייש בקהילות השונות ומוטעמת השחיטה בלבד:

ר' פייש שוחט היה בחוצה לארץ ומחלוקת של קצבים היתה עליו תמיד, שאמרו [הקצבים] שמטריף [ר' פייש] את בהמותיהם שלא כדין. והיתה המחלוקת מכלה את כחו [משתמע מהמשך שאף ב"כוח-הגברא" שלו פגעה המחלוקת]. לסוף גנו את הסכין ועלו לארץ ישראל, כדי להיפטר מן העבריינים וכדי שיזכו לבנים (עמ' 433).

הנחתה הייתה שלכשישתחרר ר' פייש מן המחלוקת המתשת, יוחזר כמאליו כושרו 'הטבעי' להוליד.⁴⁷ אולם מאוחר יותר, לאחר שסיים ר' פייש להוקיע את מומי הקהילות שבהן

46. התיבות 'להבנות בארץ' מאזכרות את השיר הציוני-החלוצי 'אנו באנו ארצה לבנות ולהבנות בה', שהיה פופולרי בימי העלייה השלישית. ראו י' רשף, הזמר העברי בראשיתו, ירושלים 2004, עמ' 291, מס' 11; זמירות לעם (גלויות זמר), בעריכת מ' רבינא, תל אביב 1930, מס' 143; החבר: לוח שימושי ספרותי לתלמידים ולעם, שנה ח (תרצ"א). וראוי לציין שהיצירה 'תמול שלשום' נפתחת במילים 'כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העליה השניה הניח יצחק קומר את ארצו ואת מולדתו ואת עירו ועלה לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהבנות ממנה' (ההטעמות שלי, א"ה).

האזכור לאברהם שבבראשית יב, א: 'לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך' ברור כמאליו לכל קורא עברי. עם זה, המפתיע הוא שהשורש 'בנה' בנפעל, אף הוא מופיע בקשר לאברהם, שהיה חשוך בנים, אבל לא במשמעות הציונית-החלוצית, זו של זכריה א, טז: 'ביתי יבנה בה', כי אם בהוראה הקשורה לר' פייש, דהיינו שיזכה לבנים כאברהם, לפי בראשית טז, ב: 'אולי אבנה ממנה', וראו גם בבראשית ל, ג: 'אבנה גם אנכי ממנה'.

47. על 'קדושה' ו'פרישות מינית', (sexual self-restraint) במקרא ובספרות חז"ל עיינו אצל דיימונד, קדושים, עמ' 75–91 ובפרט עמ' 81–84, ועיינו עוד בנושא 'Celibacy' שבעמ' 6–7; 36–38.

שירת (עמ' 518), הוא מדבר אל לבו,⁴⁸ ומשמיע את הגיונותיו החורגים ממחלוקות בענייני שחיטה:

אמר פייש למה לי להוציא את ימי בגולה, מוטב שאעלה לארץ ישראל, שעניי ה' בה כל הימים, ובוודאי אין אדם רשע יכול להתקיים שם, ואיני צריך לקפח את חיי בין רשעים (שם).

והנה מיד לאחר מכן, וכתוצאה ישירה מהרהוריו אלה, נתקלים הקוראים בשם עצם ובמושג-ערך שנעדרו עד כה מחייו של ר' פייש, לפני נישואיו ולאחריהם, ויש לדייק בלשון הטקסט: 'נכנסה שמחה גדולה בלבו' (שם, ההטעמה שלי, א"ה). למרבה הפליאה, השמחה הגדולה נכנסת כמאליה בלבו, ואולי אף בעל כורחו ובניגוד לטבעו. לעומת דבריו, שאין בהם ולו רמז, לציפייתו להיבנות בארץ – לא באלה שהוא משמיע אל לבו ולא באלה שמגלים לרבקה את החלטתו – באה 'שפת גופו' ומעמידה אותנו על כוונותיו הנסתרות, המטא-אסקטיות-המוכרחות. וכן מעיר המספר ברמיזה עדינה המגלה טפח ומכסה טפחיים:

ומרוב שמחה חיבק את ידה של אשתו, מה שלא היה רגיל לעשות כן, ואמר לה לרבקה בשנה זו אם ירצה השם נעלה לארץ ישראל. שמעה רבקה ונתבהלה ... היתה היא גועה ובוכה והוא היה שמח שנתן בו השם דעת לעלות לארץ ישראל לעבוד את הבורא יתברך בביתו (שם).⁴⁹

סמוך לעת ההיא נודעה להוריה של רבקה ההחלטה הגורלית לעלות לארץ-ישראל, ובהכירם שדעתם לא תשנה את עמדתו במאומה, 'בעל כרחם ענו אמן'. הם כמובן הבינו היטב לנפש בתם היחידה, העומדת לנדוד לארץ זרה ורחוקה, אך התנחמו באמונה תמימה ובבטחה איתנה ש'ארץ ישראל מסוגלת לבנים' (עמ' 519), כלומר, בלשונו החוזרת של ר' נחמן מברסלב ש'ארץ ישראל סגולה לבנים'.⁵⁰ אפשר שכדי להבטיח את הסגולה ואת אמונם בה, נוסעים רבקה ור' פייש, ערב עלייתם לארץ-ישראל, 'להתברך מברכותיו [של רב]... שנתפרסם לאיש

48. הפועל 'אמר' במקרא, מופיע לפעמים בצירוף למילים 'אל לבו', ואזי הוראתו 'חשב'. בעמ' 518, ש' 15 נכתב: 'אמר פייש למה לי...' שמשמעותו 'חשב', אולם מיד לאחר מכן, בש' 19, נרשם: 'אמר לה לרבקה...' וכאן משמעו 'פנה לרבקה בדיבור'.

49. על-פי דברים יא, יב: 'ארץ אשר ה' אלהיך דרש אתה תמיד עיני ה' אלהיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה'. ואולם, הקוראים לפי סדר המסופר יודעים זה מכבר ששמחתו של ר' פייש לא תאריך ימים, ושקוותו-אמונתו, שבארץ-ישראל אין רשעים, תתבדה אף היא זמן קצר לאחר הגיעם לארץ. ר' פייש מצא, גם ימצא, מומים פסולים ופגמים ויוקיעם לפני כל תושבי ירושלים, כי לא נשתנה אופיו, ומי שמבקש מומים ימצאם בכל מקום וגם בארץ-ישראל.

50. ראו לקוטי עצות, הובא לדפוס בידי צ' רוזנפלד, נוא יארק תש"ל, עמ' י, ס' ח: 'ארץ ישראל הוא סגולה לבנים ומצלת מריב ומחלוקות'.

אלקים קדוש' (עמ' 516),⁵¹ שבזכות ישיבתם בארץ תיפסק ערירותם. כהערת אגב טעונה, מוסיף המספר שאותו רב 'לא הכיר את רבקה, אבל רבקה הכירה אותו' (שם) כמי שהיה מועמד להשתדך לה. יתרה מזו, אם לצפות לעתיד, לאחר שיגיע אותו רב לירושלים בשנת 1909 וישב גם הוא בבתי אונגרין, הוא עתיד למלא תפקיד חיוני ומיוחד בחייהם של רבקה ור' פייש.

וכך, מתוך שמחה שבלב, בא ר' פייש לארץ-ישראל ומתוך תוגה ויגון מתנתקת רבקה מהוריה, ועולים הם יחד בתקווה ואמונה שלא תיכזב תוחלתם לפרי בטן ולחיים טובים.

5. מתחיל בשמחה ומסיים בשיתוק

שמחתו העילאית של ר' פייש רוויה בתחושות שחרור, כמיהה וציפייה המשמשות בה בערבוביה: שחרור ממושעי ישראל שירדו לחייו, כמיהה לעבודת ה' בחצרות ירושלים וציפייה להיבנות מחדש בארץ-ישראל – מימוש סגולתה בקץ עקרותם ומן הסתם סוף ליגונה של רבקה אשתו. בין סצנת השמחה הממלאת את לבו של ר' פייש, שמקורה בהרהוריו הפנימיים, ובין הגעתם הפיזית לירושלים של מטה, פעור פער של היעדר נראטיבי, כלומר, בין אותה מערכה מעליזה, לפחות בחיי ר' פייש, ובין כניסתם לירושלים מתעמעם הטקסט וכאילו לא התארעו אירועים; כאילו חלף הזמן ללא היכר. אין כל רמז לפרידתה של רבקה מהוריה, או לפרידתו של ר' פייש ה'בן-יחיד' מהוריו. העודם בחיים? האם השתתפו בחתונתו? ההסבירו פנים לכלתם? וכיו"ב. כן אין זכר למסעם הארוך מסלובקיה-הונגריה ליפו, לרבות טלטולי הזוג בים התיכון. כל אלה ודומים להם הם בחזקת חסרים מן הספר, הנותרים כ'סוגיות פתוחות' ופרשיות הנתונות לדמיונם של הקוראים.

הטקסט מוסר סטנוגרפית כי 'לא היו ימים מרובים עד שקיים [ר' פייש] את נדרו' (עמ' 316) לעלות לארץ-ישראל, ובכך מסתיים חלק ג' של הפרק. מרווח קצר של כמה שורות ריקות מביאנו לחלק ד', שפותח בפירוט מקורות הכנסתו של ר' פייש ומבהיר כיצד נפטר ר' פייש מהשחיטה וממילא מסכסוכיו עם הקצבים, וכיצד נשתחרר מכל הגורמים שהיו מתישים את כוחו. וכן אנו למדים על התאקלמותו הראשונית בירושלים:

משעלה [ר' פייש] לירושלים נתנו לו דירה בבתי אונגרין וחלוקה אונגרית שהיא יפה משל רוב הכוללים,⁵² חוץ ממצעות שנתן לו חמיו, ומצעות שנתנו לו הקצבים שנתיראו שמא יתפלל עליהם במקומות הקדושים לרעתם (שם).

51. על-פי מלכים ב ד, ט.

52. החלוקה ההונגרית יפה מכל הכוללים – הן מנהלית הן כספית. זאת אנו למדים מחיבורו של נ"ד פריימן, ספר הזכרון הירושלמי: רשימה מפורטת מרכושנו החומרי והרוחני בירושלם, אחדות, ירושלים תרע"ג (1913). מהד' שנייה, אריאל, ירושלים 1980. בפרק השישי, 'הכוללים' (עמ' 59–70), נסקרות תולדותיהם ופעולותיהם של שלושים 'כוללים' בירושלים. במבוא לפרק הוא משבח ומעלה על נס את 'שיטת החלוקה',

ההכרה, שאכן מקום מגורים וחלוקה מעולה מסופקים לו ואף מזומנים מצויים באמתחתו, בוודאי הוסיפה עליצות על השמחה היתרה שכה הסעירה את נפשו, הרטיטה את הווייתו וחידשה את היחסים בינו ובין רבקה. עתה, משהוסרו כל המחיצות המעכבות, מתגלה ומתממש כוחה של השמחה: 'לא יצאה שנה אחת עד שנולדה שפרה' (עמ' 519). אמנם, 'בשעת לידתה נתייראה רבקה שמא יכעס עליה פייש שילדה בת ולא ילדה לו בן, אבל פייש לא כעס, אלא אדרבא, בירך אותה בשמחה גדולה' (עמ' 433). ואכן, שמחה גוררת שמחה. יוצא אפוא שחודשי הריונה ולידתה של שפרה, הזהים לשנתם הראשונה של הזוג ר' פייש ורבקה בארץ ובירושלים, הם למעשה המשך ובבואה לשמחה שמילאה את לבו של פייש בהקיץ הקץ לשיבתו בחוץ-לארץ. סביר היה לצפות שמידת השמחה והחסד תצליח למתן את קנאותו, הן לגבי אנשי עדתו – שכונתו, והן לגבי באי ביתו – משפחתו, אך למעשה מתברר שלא מיניה ולא מקצתיה. בשנים הרבות שחלפו מעת הגיעו לירושלים ועד עליית מחותניו ב-1908, ספג ר' פייש מתכונותיהם של שכניו, כלומר: 'אינם מוותרים לשום אדם לא בענייני עצמם [כלומר, ביחסים הבין-אישיים, החברתיים האלמנטריים] ולא בענייני שמים [הספירות הרליגיוזיות], וכל אדם שאינו כמותם נפרעים ממנו על ידי רדיפות ובזיונות וחרמים ומניעת חלוקה וגירושין' (עמ' 266).

וכך, בדומה להם, מתנהג ר' פייש בירושלים כפי שנהג בחו"ל – בחיפוש חֲטָאִים וחֲטָאִים: הוא מחזיר ליושנם חרמים שנשתקעו מזמן, מתרה באימים נוראים על עבירות קלות שרגיל האדם לדוש בהן כלאחר יד ומזהיר על מצוות שלדעתו משתכחות מלבם של תושבי המקום. לשם פרסום הדברים ברבים, מכין ר' פייש כרוזים, מודעות וחרמים מסוגננים להפליא ומדביקם לכתלים 'חדשים ללילות'. ועוד מידה נושנה שלא עלה בידי השמחה לעקרה מלבו היא עזות מצחו, נועזותו המופגנת. כבחוץ-לארץ כן בירושלים אינו מפחד מאיש כי בטוח הוא, ר' פייש, שמעשיו ופעולותיו יטהרו את הפרוזדור שלפני הטרקלין. ומתוך ביטחונו המוחלט הוא מצהיר, שאם אכן בעולם הבא יזכו את יריביו להתקבל בגן עדן, הרי הוא יעמוד בפתחו של גן עדן וימנע את כניסתם!

זאת ועוד: כזכור, כל עוד היה בחור בישיבה ואף לאחר שהחליט להתפרנס מן השחיטה, היה עוסק בתורה ובענייני תורה, אך עתה, שהוא פטור מעולים שונים ופנוי להתמסר לתלמוד תורה לשמה, הריהו מקדיש את זמנו וכוחו ל'צורכי הזמן'. כלומר, כפי שעסוק היה בחו"ל ב'פגעי הזמן', מוטרד משנותיו שחולפות בביטול תורה, וטרוד בתשובה שישיב לשאלת

ולקראת סיומו הוא מבקר את השיטה ומונה ארבע מגרעות שלדעתו ראויות לתיקון. המגרעת הרביעית, אליבא דפריימן, נוגעת למעמדו של נשיא הכולל, ששליטתו בענייני הכולל בלתי מוגבלת. ואולם בשולי הדברים הוא מעיר ומשבח כי 'יוצא מהכלל הזה הוא כולל אונגרין שבני הכולל בעצמם בוחרים להם ממונים, ועליהם נאמנים ורואי חשבונות בכל שנה' (עמ' 59). הוא ממשיך ומדגיש (עמ' 60) כי 'בכל שנה תיעשה בחירה כללית בשביל ממונים ומנהלים להכולל'. ובאשר לחלוקה הכספית, הוא מוסיף: 'מספר הנפשות 2521, דמי-נפש לשנה: 100–110 פרנק'. המשווה את הסכומים האלה עם מקביליהם שבדו"חות האחרים ייווכח לדעת עד כמה עולה כולל זה על חבריו.

המלאך הממונה לאחר פטירתו: האם קבע עתים לתורה?⁵³ תשובתו מדהימה בעוזו חוצפתה ובפרט כשהיא מתנסחת בפי איש 'כולל שומרי החומות', כי הנה ר' פייש מתכוון להשיב למלאך הממונה על גורלו ולומר לו: 'פעמים ביטולה של תורה הוא קיומה [של תורה] (עמ' 317). ולא זו בלבד, ר' פייש בטוח שהמלאך הממונה ינענע לו ראשו ויאמר לו יישר.⁵⁴ בתחילה נמצא ר' פייש מקובל על חברת רבני ירושלים וחכמיה, אך במרוצת השנים, אט-אט, מתלקחות מריבות כמימים ימימה בין ר' פייש לר'עיו: 'הוא אוסר והם מתירים, הוא מחרים והם מתירים. הוא מדביק כתבי חרמות והם קורעים אותם, מי בפרהסיא ומי בצנעה' (עמ' 318). שוב ושוב שוקע ר' פייש בסכסוכים וכאז כן עתה – אינו מרפה ואינו נמנע. הוא ממשיך לפרסם כרוזים קשוחים מקודמיהם ותולה אותם בלילות כשיריביו ישנים, כדי שעד שיספיקו להורידם עם בוקר יתפרסמו שמות החוטאים המוחרמים, וכך מתפרסם שמו של ר' פייש כ'קנאי שבקנאים'.

בעידן זה בתולדות ר' פייש בא יצחק קומר בתוככי ירושלים. ב-1909, בתום שנתו הראשונה ביפו, כצב⁵⁵ בעל מוניטין, חרף גילו הצעיר (בן עשרים ואחת בערך) ולאחר שנתנסה באהבה ראשונית, אינטנסיבית ומאכזבת עם סוניה צוויירינג הקוקטית, מגיע יצחק בלב פמנה לירושלים. הוא מתאקלם בה ומוזמן כפועל, בין היתר, גם לבתי אונגריין. והנה, בצוהרי יום קיץ לווהט מתייבשים מכחוליו ומתרוקן כד המים שלו. הוא נכנס באקראי⁵⁶ לאחד הבתים לבקש מים ולהפתעתו, מכירה אותו האישה הזקנה שנסעה אתו לארץ. דישה ור' משה עמרם מסבירים לו פנים. יצחק שותה לרוויה והשיחה מסתיימת בטוב, עד כי אחר זמן קצר, ומתוך צורך נפשי לחברה נעימה, מבקר יצחק בביתם שנית. אלא שאין דומה הביקור השני לראשון, ובלשונו של עגנון, 'לא כביאה ראשונה ביאה שניה' (עמ' 270). בביקור השני מראה ר' משה עמרם ליצחק 'פנים חשיכות' ומחלל להציק לו על שאין לו זקן, וכמתחכם לו משיב יצחק בתשובה בוטה שגידול זקן הוא אחת המצוות התלויות בארץ. מתרגז ר' משה עמרם אך מתפייס מיד ומזמין את יצחק לנוח קצת וקורא לנכדתו שפרה שתכבד את האורח כיאה,

53. על-פי בבלי שבת לא ע"א.

54. הנוסח התלמודי (מנחות צט ע"א–צט ע"ב) הוא: 'פעמים שביטולה של תורה זהו יסודה דכתיב "אשר שברת" [שמות לד, א; דברים י, ב]. אמר לו הקדוש ברוך הוא [למשה]: "יישר כחך ששברת". והגרסה בספר חסידים לר' יהודה החסיד, מהד' ר' מרגליות, ירושלים תש"ל/1970 (להלן ספר חסידים, מהד' מרגליות), עמ' תקיא, סע' תקנב: 'פעמים שביטולה של תורה היא קיומה'. גרסה זו מופיעה בשו"ת חת"ם סופר, כרך 6, תשובה ח, עמ' ח.

55. את מלאכת הצבעות למד יצחק לראשונה מסגן הטבחים באניה ולאחר מכן גם מ'הזקן מיפו', שהוא מר מוריץ האל (1838–1914). על אישיות היסטורית זו קראו א' הולץ וט' ברגר הולץ, מוריץ האל: הזקן מיפו (פרסומי המכון והקתדרה ע"ש גוטליב שומאכר לחקר פעילות העולם הנוצרי בארץ ישראל במאה ה-19, אוניברסיטת חיפה, עורך הסדרה י' פרי, מס' 3), חיפה 2003, עמ' ז–לח.

56. 'באקראי' לגבי יצחק, כי המספר והקוראים כבר היו בבית ר' פייש. ו'מקרה' שני הוא שחוזן מן הזקן והזקנה, משה עמרם ודישה, לא היו מבני המשפחה בבית (ואולי ר' פייש לא היה נוכח ב'ביקור פתע' ראשון זה).

וכך 'נפגש' יצחק עם בתו של ר' פייש. הזימון השני הוא הרה גורל כי יצחק מבחין לראשונה, ולו בחטף, בשפרה המוזכרת בשמה כשסבה מבקשה שתגיש ליצחק כיבוד.

פרק זה, שכותרו 'אינש באינש',⁵⁷ מסתיים אפוא בנימה רופפת של תוחלת וציפייה להמשך מוצלח. ועם הפרק, וכמוהו, עולה בקורא תקווה שאכן תגבר השמחה בחיי יצחק, וכשם שהוא מצליח במקצועו כצָבֵע, כן תישלח ברכה ויתגבר אף על המכשולים בחיזוריו אחרי שפרה שיתוארו בהמשך.

ואמנם כן, שני משפטי הפתיחה של הפרק הבא – 'אבני זכרון' – מטעימים שאכן כל תושבי שכונת האונגרים גומרים על יצחק את ההלל: על טיב מלאכתו המעידה כי ידיו ברוכות ועל כל מעשיו שנושאים חן בעיניהם עד למאוד. ברם, חמשת המשפטים הלקוניים, המשלימים את הסעיף הראשון בפרק, מסייגים את הרושם החיובי שנתקבל עד כה ומטילים בו יותר מצל של ספק. וזו לשונם:

חבל עליו על האומן [יצחק] שאינו יפה כמלאכתו. לבוש הוא מלבוש קצר ואין לו פאות ולא זקן. פלא שר' משה עמרם חמיו של ר' פייש מסביר לו פנים, אלא שר' משה עמרם אדם חדש⁵⁸ בארץ ונוהג בכמה דברים כבחוצה לארץ.⁵⁹ כדאי היה לדעת מה יאמר ר' פייש לכשיראה לאותו פוליאק יוצא ונכנס לביתו (עמ' 271).

כמאליהן עולות התהיות: של מי ההגיונות המבוטאים ברציפות בקטע זה? המובעת בו חוות הדעת הציבורית – הכללית של תושבי השכונה האונגרית? או שמא זו עמדתו האישית של ר' פייש? האמנם קיים סיכוי של ממש שיצחק יזכה להתקבל בביתו של ר' פייש? ואם כן, כיצד יגיע לכך? ההתחבטות בסבכי הכתוב מובילה לכיוונים שונים כל עוד הסיפור מדגיש את הצלחותיו המקצועיות של יצחק ואת טיבם המשוכלל של צָבֵעו – שעומדים בפני פגעי הטבע והזמן ואינם נמחים. כעדות לפיקחותו ולמיומנותו הטכנית של יצחק מובאת מעשייה קצרצרה, אניגמטית ומסקרנת:

57. שתי תיבות ארמיות אלה, שמשמעותן 'איש באיש', הינן הפתיחה לצלע השנייה של האמרה העממית המצוטטת בתחילת עמ' 270 והמובאת להלן: 'טוֹרָא כְּטוֹרָא לא פָּגַע, אינְש באינְש פָּגַע' (הר בהר אינו פוגע [פוגש], אדם באדם פוגע [פוגש]). לתולדותיה וגלגוליה של אמרה זו ראו מחקרו של בן-ציון פישלר, 'הֶהָרִים לא יְמוּשׁוּ', ידע עם: במה לפולקלור יהודי, עורך י' גנוז, כרך לד–לה (מס' 69–70), תש"ע/2009, עמ' 7–30 (בעמ' 14 מצוטט קטע זה מ'תמול שלשום'). ואין להכריע אם האמרה מופיעה כהרהורו של יצחק לאחר המפגש הראשון עם הזקנים, או כהערת המספר. לעיון בסוגיית קטע זה ראו ערפלי, רב-רומאן, עמ' 299.

58. ר' משה עמרם הוא 'אדם חדש בארץ', לעומת ר' פייש שעלה לפני שנים.

59. 'ונוהג בכמה דברים כבחוצה לארץ': נוהג בסובלנות כלפי הרֵע, נמנע מסכסוכים וממריבות, סולד מהקיצוניות, אינו סובל את ביתו של ר' פייש ונמלט ממנו לצפת.

מעשה פעם אחת כתב יצחק על עורו של כלב והיה הכלב מתגלגל כמה חדשים בכל מיני אשפה והכתב [שעל עורו של הכלב] לא נמחק (עמ' 272).

מכאן ועד תום הרומן מופיע הכלב, שלאחר זמן מועט מכונה 'פֶּלֶק',⁶⁰ כנרדף-רודף שעל עורו כתוב 'כלב משוגע', במרכז הבימה או ברקעה. נדבך על גבי נדבך מתוספים לפֶּלֶק מִמְדִים מיתיים מובהקים: הוא מדבר, הוגה, מקיש היקשים, יודע מאמרי חז"ל ובקיא בתולדות הספרות וההגות היהודית. ועתה משנשתבץ הכלב פֶּלֶק במארג הסיפור ונקבע כדרמטיס-פרסונה שוות זכויות ופעולות, מגיעה העת לביקורו השלישי של יצחק בבית ר' פייש. וכאן לראשונה שפרה מקבלת את פניו ומודיעה לו שאמה איננה בבית משום שיצאה לעזור להוריה בהכנות לנסיעתם למירון, לל"ג בעומר (9 במאי 1909). יצחק עומד לצאת, אך שפרה מציעה לו להמתין. ובכך ניתנת לו הזדמנות להתרשם מן הבית ומחינו המושך את לבו, ולראות את שפרה בשעה שהיא משרתת את אביה על-פי דרישותיו הייחודיות. אם בפולמוסיו שבפרהסיא דומה ר' פייש לשכניו, יריביו ורעיו, הרי שבמעשיו שבצנעא נבדל הוא מהם: בעוד שהללו 'עובדים את בוראם מתוך בטן מלאה' (עמ' 266) ומתוך שובע, ר' פייש נותר צנום בירושלים כפי שצנום היה בחוצה-לארץ, כי גם בירושלים 'חביבה עליו כזית שור הבר' (עמ' 315) מכל הטובות של העולם הזה.⁶¹ וכדי להבליט את טיבו של ר' פייש המבדילו משכניו, מכניס המספר את יצחק, ודרכו את הקוראים, לתוך ביתו בשעה שנוכחים בו רק ר' פייש ושפרה בתו. אנו, הקוראים, צופים כיצחק במחזה נדיר שבו נפרטים סדרי האכילה שנוהג בהם ר' פייש בימות חול.

יצחק מוקסם מיציבותו של הבית, מניקיונו ומסידורו המופתי. כדי להיחשף במקצת למצעים התיאולוגיים-ההלכתיים המשתקפים בתיאור זה של הבית ובפרטים הקשורים לרכי אכילתו – פרישותו של ר' פייש והנהגותיו, נצטט להלן קטעים מתוך סידור האר"י קול יעקב,⁶² ס' שלחן הטהור⁶³ ובהערה נזכיר את ס' זכור לאברהם,⁶⁴ שיש בהם כדי להבהיר את ההקשר העיוני שלעיתים נזכר במפורש ב'תמול שלשום' ולעתים נרמז בלבד. על מרכזיותה של הנקיות במערכת ההגותית של האסכולה הקנאית המוצגת בר' פייש, מעמידנו הרב אהרן ראטה, מחבר ספר שלחן הטהור, בפרק 'מאמר תיקוני והנהגות השלחן':

60. לדיון מורחב בתפקודיו האמנותיים והפרשניים של הכלב פֶּלֶק ראו ערפלי, רב-רומאן, עמ' 224–267, ובמפתחות, בערך 'פֶּלֶק (וכלבים אחרים)' עמ' 326.

61. ראו הערה 39 לעיל.

62. י"ק (יעקב קאפיל) ליפשיץ, סידור מהאר"י ז"ל הנקרא בשם קול יעקב, למברג 1859 (ד"צ 1961) (להלן סידור האר"י).

63. א' ראטה, ספר שלחן הטהור, סאטו-מארע, רומעניען תרצ"ג, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ו. לתולדות חייו של ר' אהרן ראטה (Roth, 1894–1947) ראו אנציקלופדיה לחסידות, כרך 2/1, עמ' קעה–קעה.

64. ש' ראזנפעלד, זכור לאברהם, ירושלים תשע"ב.

נחזור לענייננו שצריך להיזהר שיהא שלחנו וכליו נקיים ומכוסים במפה,⁶⁵ ויהא שלחנו ריק מכל צואה וזוהמה, וכך נהגו אנשי מעשה, ואם נזהר בזה אז מגרש הס"א [הסטרא אחרא, 'הצד האחר'] מעל השלחן, כי המה שורשם רק ממקום מזוהם וטנופת, ונקיות הוא [!] הכנה לקדושה. ובפרט נקיון כלי אכילה שאוכל בהם והשלחן שאוכל עליו... והכל בשביל ששלחן דומה למזבח וצריך להתנהג בקדושה, אז שולחנו מגין עליו בזה [בעולם הזה] ובבא [בעולם הבא] ויקיים בו תערוך לפני שלחן [תהלים כג, ה] (עמ' קלג).

סדר אכילתו של ר' פייש מתואר כדלקמן: 'ובאמת ערוך היה השלחן לסעודה, שבימות החול נוהג ר' פייש לסעוד סעודתו יחידי כל שכן בימים שאומרים בהם תחנון' (עמ' 294).⁶⁶ נוהג זה מתבהר בכתוב ב'דיני הסעודה' בסידור האר"י:

חסידי אשכנז נוהגים שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין בב' וה' ולילותיהן ואם אפשר להתענות בהן מה טוב ותלמיד חכם שתורתו אומנותו אסור להתענות ואם אפשר לפרוש מבשר ויין כל ימי החול אשרי לו' (דף פה ע"א סע' יב). וממשיך הכתוב ואומר: 'לא יאכל בימי החול אצל ריעין סעודת הרשות אלא אם כן תלמידי חכמים מסובין עליו ויאמרו דברי תורה על שולחנו שאז נקרא סעודת מצוה (שם, שם, סע' יג).

בהמשך לסדר אכילתו של ר' פייש אנו קוראים כדלהלן (ההדגשות שלי, א"ה): 'שפרה נכנסה ובאה והביאה לחם ומלח וסכין, ואחריה נכנס ר' פייש רְחוץ ידים. שכך מנהגו של ר' פייש כשנכנס לסעוד נוטל ידיו בחוץ ובאה שפרה ומביאה לפניו לחם ומלח וסכין והוא יושב לסעוד' (עמ' 295). בפרק הנקרא 'כוונת הנטילה' שבסידור האר"י אנו למדים בין היתר, כי:

יזהר לשום מלח על השולחן ולטבול הפרוסה של לחם של המוציא ג' פעמים במלח והכוונה להמתיק ג' הויו"ת גבורת השם בגי' [מטריא] מל"ח ולכן הם מלוחים כמ"ש בסוד דמעות שהם מלוחים לפי שהם סוד הגבורה להמתיקן על ידי ג' הויו"ת חסדים בגי' [מטריא] לח"ם ועל ידי זה הוא מגרש הסטרא אחרא הבא לשרות על שולחנו כמבואר בזוהר (דף פה ע"ב).

65. 'המפה הנקיה' מוטעמת גם בסידור האר"י, 'דיני סעודה', דף פה ע"א: (ס' כא) [יחז' מא, כב (...וידבר אֱלִי)]. 'ז"ה ה"שלחן א"שר ל"פני ה' ראשי תיבות ז"ה אל"י רמז ל[שמ' טו, ב] [ז"ה אלי ואנוהו" שיפרוס מפה נקיה על השולחן לכבוד השכינה השורה על השולחן'.

66. 'ימים שאומרים בהם תחנון' הם ימים ב' וה'. להלן לשון ההוראות בסידור האר"י, 'שער הסליחות ונפילת אפים' (דף עג ע"ב): 'וביום ב' וה' שאז יושבין ב"ד [בית-דין] שלמעלה מרבים בתחנה ואומרים "והוא רחום" (דף עד ע"א – דף עה ע"א), "ה' אלהי ישראל" (דף עה ע"א), "שומר ישראל" (שם, שם – ע"ב). ואומרים ד"פ [ד' פסוקים] א"מ [אבינו מלכנו] (שם) ומוציאין ס"ת [ס' תורה] ...'.

אחרי נטילת ידים, 'בירך ר' פייש על הפת ופרס לו פרוסה נתאנה ואכל' (עמ' 295). ב'דיני סעודה' שבסידור האר"י אנו קוראים:

לא יתענג הרבה באכילה ושתייה שעל ידי זה נותן כח לסטרא אחרא אלא [משלי יג, כה] 'צדיק אוכל לשובע נפשו' וכדי קיום נפשו... צריך להתוודות קודם סעודתו וזה נקרא 'זובח את יצרו' כי כאשר יזכור מה שחטא נגד הקב"ה ובזוכרו [על-פי איכה ג, כב] 'חסדי ה' כי לא תמו [תמנו] כי לא כלו רחמיו'... יהיה סעודתו בהכנעה וביראה ולא כגרגרן. ועל זה נאמר [תהלים נ, כג] 'זובח תודה יִכְבְּדֵנִי' זובח יצרו על ידי תודה שמתוודה יכבדני בעולם הזה ובעולם הבא וכבר אמרו זכרונם לברכה עתה שאין לנו לא כהן ולא קרבן השולחן של אדם במקום קרבן מכפר על כל עונותיו ועל זה נאמר [תהלים נא, יט] 'זבחי אלהים רוח נשברה' כמבואר בזוהר (דף פד ע"ב, סע' יט-כ).⁶⁷

בהמשך סעודתו, ר' פייש 'עוצם עיניו ומכוון כוונות השולחן לתקן ניצוצות שנפלו בחטא אדם הראשון ונבלעו בסוד העפר' (עמ' 295). והנה זו לשון 'כונת השלחן' בסידור מהאר"י:

כוונת האכילה לתקן הרפ"ח [288] ניצוצות שנפלו בחטא אדה"ר [אדם הראשון] ונבלעו בסוד העפר וצריך להעלות מעפר לצומח ומצומח לחי ומחי למדבר והם נבררים על ידי טחינת השיניים (דף פו ע"א).⁶⁸

המספר ב'תמול שלשום' ממשיך ומתאר: 'שוב נכנסה שפרה והביאה לו לאביה תבשיל וכף לתבשיל. דרכו של ר' פייש שכל דבר שאין בו מן הצורך המוחלט הוא מכלל מותרות, ששומר

67. בסוגיה זו כותב ראטה בדף קכג ע"א: 'צריך כל ירא שמים לבקש רחמים על נפשו בפרט קודם אכילתו איזה דבר שלא יזיק לו לנפשו נשמות המגולגלים...'. וכן בדף קפא ע"א-ע"ב: 'בבושה ראשונה ליבוש שעוסק במעשה בהמה וּלְהַפְלֵם על שפלותו בהתבוננות מה נעשה מהמאכלים, והמדריגה השניה לזכור חסדי ה' עם האדם שהזמין לו המאכלים ברוב רחמיו, ומפליא עמו פלאים בעיכול המזון והוצאות הפסולת וכדו'... והכונה וליבוש מהשכינה אשר היא עומדת כביכול אצל האדם בשעת אכילתו'. וממשיך בדף קפו ע"ב: 'צריך לזכור החורבן בשעת סעודתו כמובא בזוהר הקדוש פר' תרומה דף קנז...'.
68. ראו L. Jacobs, 'Eating as an Act of Worship in Hasidic Thought', *Studies in Jewish Religious and Intellectual History Presented to Alexander Altmann on the Occasion of His Seventieth Birthday*, S. Stein and R. Lowe, eds., Tuscaloosa, AL 1979, pp. 157-166. לעיון

בהעלאת הניצוצות בשעת אכילה בכתבי עגנון, ראו א' שילה, משקעי קבלה ודרכי עיבודה הסיפורית ביצירותיו של ש"י עגנון, רמת גן תשס"ה (2005), לפי המפתחות שבספר. דומני שמקור הקטע המצוטט ב'תמול שלשום' אינו בא במישרין מכתבי ר' חיים ויטאל, כי אם מתוך סידור האר"י בהשמטת התיבה (המספר) רפ"ח. נראה שעגנון השמיט את המספר רפ"ח (288) כדי לא להביך את הקורא שלא לצורך. תודתי לדר"ר שילה על ששיגר לי את עמודי הדיסרטציה שלו הדנים בענייני קבלה ב'תמול שלשום' לפני הופעת הדיסרטציה כספר.

נפשו ירחק מהם [כלשון משלי כב, ה], גלל כן הנהיג ר' פייש בביתו שלא יביאו לפניו שום כלי אלא אם כן הוא צריך לו, סכין לפת וכף לתבשיל'. ולא הזכיר המזלג.⁶⁹ וממשיך: 'נטל ר' פייש כמלוא הכף ואמר לשפרה דבר' (עמ' 296). מלוא חומרת מעשה האמירה של ר' פייש מובן רק לאור המובא בסידור האר"י, 'דיני סעודה': 'אין משיחין בסעודה אפילו בדברי תורה אלא אחר גמר האכילה' (דף פה ע"א, סע' יז),⁷⁰ וכאן אין ר' פייש מתאפק, ומזדרז לומר לשפרה בהונגריית כי יצחק אינו מקובל עליו.

עם סיום אכילתו 'ניער [ר'] פייש את הפירורים מזקנו והצניע את הסכין והקיש באצבעותיו על השולחן. באה שפרה והביאה לו מים אחרונים ואלונטית [מגבת]. נטל ידיו⁷¹ ועצם עיניו, ואמר על נהרות בכל בניגון עֶצֶב דרך קינה' (עמ' 296). ייתכן שפייש ניער את הפירורים לשם ניקיון ואפשר שגם כדי לקיים את הכתוב ב'כונת ברכת המזון' שבסידור האר"י: 'יזהר להיות פת על השולחן בשעת ברכת המזון שלא יהיה השולחן ריקנית כי אין הקדושה שורה במקום ריק כנודע' (דף פז ע"ב). ביחס להצנעת הסכין כותב בעל סידור האר"י כדלהלן: 'צריך לסלק כלי מתכת הנעשה מברזל כי ברזל רומז למרכבה טמאה כמבואר בחבורי שגה"ע [שערי גן העדן] (שם, שם).⁷²

ר' פייש לא קרא בשמה כדי להודיעה שסיים לאכול, אלא 'הקיש אצבעותיו על השולחן' וזאת כדי לקיים את הנמסר ב'כוונה בקיצור': 'ולא יפסיק בדיבור כלשהו בינם [בין מים

69. תודתי לרב יחיאל גולדהבר שהפנה את תשומת לבי להיעדרו של המזלג משולחנו של ר' פייש. להימנעות משימוש במזלג הייתה ככל הנראה משמעות עמוקה יותר, שחרגה מתפיסתו כמותרת. לא מכבר ראה אור הספר זכור לאברהם (הערה 64 לעיל), שבו מצוינת מסורת שהייתה נהוגה במשך דורות בקרב חסידים בחצר 'תולדות אהרן' ובחצרות אחרות, שלפיה המזלג היה בבחינת מוקצה מחמת המיאוס. וכך כותב המחבר 'רבינו לא השתמש במזלג בסעודה בשום מאכל אלא אכל בכף, חוץ מהדגים, בשר, פשטידא, וביצים – שהי' אוכלם בידו דוקא' (שם, חלק שני, עמ' קכד–קכה, סי' כג, סע' פט). בהמשך אותו העמוד ישנה הרחבה לעניין זה בלוויית דוגמאות, הסברים ומקורות נוספים. ראו שם, ליקוט בארת יצחק, הערה קסג. במקורות הללו יש כדי להבהיר את דבריו של דוד וייס-הלבני בזיכרונותיו, שבהם מסופר על דודו, ש'התלונן בפני סבא ואמר שדתייתו נפגמה עקב קריאת העיתונים, הוא המשיך ומנה רשימה שלימה של עבירות דת... נעשיתי מודרני, אכלתי במזלג, שלא כמו רוב האנשים שאכלו בידיהם...'. ראו ד' הלבני, עֶלָה לֹא נֶדְף: חיים של לימוד בצל המוות, תל אביב 1999, עמ' 22 (ההדגשות שלי, א"ה). תודתי גם למר משה קנר מהספרייה הלאומית בירושלים, שטרח ומצא בעבורי את המקורות הללו.

70. הרב ראטה מרחיב את הדיבור על האיסור לשוח בשעת סעודה, כשהוא נסמך על דברי חז"ל: 'שמא יקדים קנה לושט ויבוא לידי סכנה' (תענית ה ע"ב), וכך הוא אומר: 'אשרי למי שמקיים דברי רז"ל כפשוטו, אחד שיקיים דבריהם, כי כל דבריהם הקדושים לבד הפשט הפשוט גנוזים בהם הרבה סודות... ושנית, שמקיים דברי הזוהר הקדוש שלא לשוח מילין בטלין אצל השלחן, מפני קדושת השלחן. ושלישית שמי שרוצה לקדש עצמו באכילתו בכוונה, אי אפשר רק [על-פי תהלים לט, ב] שישמור לפיו מחסום' (דף קלד ע"א).

71. עיינו בסידור האר"י, במדור הנקרא 'כוונה בקיצור': 'וצריך להשפיל הידים למטה לא כמו בנטילה ראשונה, שצריך להגביה הידים' (דף פז ע"ב).

72. י"ק ליפשיץ, שערי גן העדן, קארעץ תקס"ג/ירושלים תשס"ה.

אחרונים' לברכת המזון] אפילו בדברי תורה, אך המזמור ופסוקים שאומרים קודם ברכת המזון השייך לברכת המזון אין זה הפסק' (שם, דף פז ע"ב).

המושג 'מים אחרונים' מופיע ב'כוונת מים אחרונים': 'אמרו חז"ל (עירובין יז ע"ב; חולין קה ע"ב) "מים אחרונים חובה" והענין כי מים אחרונים הוא לגרש הסטרא אחרא מן השולחן ונותנים להם חלקם... (שם, דף פז ע"א). וכמוהו גם עצימת עיניו של ר' פייש נמשכת מלשון 'כוונת ברכת המזון': 'ביחיד לא יברך על הכוס אלא יסגור עיניו וישים ב' ידיו זו על גבי זו ימנית על שמאלית נגד החזה ויהיו עיניו סגורות עד תשלום ברכת המזון כי ברכת המזון סוד תיקון רחל... (שם, דף פז ע"ב).

'ואמר על נהרות בכל בניגון עצב דרך קינה' וזה המשך לשון 'כוונת ברכת המזון': 'קודם ברכת המזון בחול יאמר [תהלים סז, א-ח] מזמור "אלהים יְחַנְּנוּ" וטוב לאומרו מתוך ציור המנורה כמו שהוא מצויר כבר בסוף הקדמה.⁷³ ובעל ר"ח [ראשית חכמה]⁷⁴ כתב שצריך לומר מזמור [תהלים קלז, א-ט] "על נהרות בכל"⁷⁵ ובימים שאין בהם נפילת אפים⁷⁶ יאמר [תהלים קכו, א-ו] מזמור "בשוב ה' את שיבת ציון" ומהרש"ל⁷⁷ כתב שטוב לומר [תהלים פז, א-ז] מזמור "אוהב ה' שערי ציון" בניגון עצב דרך קינה, כדי לקיים בזה זכר לחורבן כדבעי' (שם, דף פז ע"ב).

לאחר שר' פייש הזכיר את החורבן אמר פסוקי הודיה, 'לבסוף אמר פסוקים של הודיה'⁷⁸

73. ראו סידור האר"י, הקדמה, עמ' ד.
74. א' וידאש (אליהו ב"ר משה די וידאש), ראשית חכמה, וויניציאה, של"ט; מהדורה חדשה, ראשית חכמה השלם, מהד' ח"י וולדמן, ירושלים תדש"ם.
75. לפי פסקי תשובות, ש' ב"צ רבינוביץ (מהדיר), ירושלים תשס"ב, עמ' תקעג, הערה 60: 'מקור המנהג [לומר "על נהרות בכל" בימי חול] בשל"ה [ב'שני לוחות הברית'] הק' [הקדוש]. 'שני לוחות הברית', ספרו של הרב ישעיהו בן אברהם הלוי הורוביץ (1565?–1630), יצא לאור לראשונה באמסטרדם, 1649. לענייננו ראו י' הלוי הורוביץ שני לוחות הברית השלם, מהד' מכון 'שערי זיו' שעל יד ישיבת 'שער השמים', ירושלים תשנ"ג (1993), כרך 1, עמ' שסט-שע, שער האותיות. המנהג מובא גם ב'מגן אברהם', סימן א', סעיף קטן ה, וב'משנה ברורה', סעיף קטן יא, 'להזכיר חורבן בית המקדש וירושלים בסעודה... בשבת ויום טוב ושאר ימים שאין אומרים תחנון יש לומר שיר המעלות בשוב ה' וכו'... וכמו כן יש להזכיר מנהג רבים וטובים שתמיד אומרים שיר המעלות ולא על נהרות בכל'.
76. על 'נפילת אפים' ראו רמב"ם, הלכות תפילה, פ"ה ה"ט"ו (עמ' סב-סג): 'מנהג פשוט [נפוץ] בכל ישראל שאין נפילת אפים בשבתות ובמועדים...'. 'דיני נפילת אפים' י"מ הכהן, משנה ברורה, א' בלום, ירושלים תשנ"ט, כרך 2, פרק קלא, עמ' לח-מו.
77. הוא מורנו הרב רבי שלמה לוריא (1510?–1574). ראו אנציקלופדיה עברית, כרך 21, טורים 564–566.
78. המונח 'פסוקים של הודיה' מופיע אצל ד' אבודרהם, אבודרהם השלם, מהד' ש' קרויזר, ירושלים תשי"ט (1958), עמ' קסג. בחלק 'שחרית של שבת ופירושה' בפסקי דזימרא, ד"ה במזמור הודו לה' כי טוב, סעיף 4, עמ' קסג. 'במזמור הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו [תה' קלון] יש ששה ועשרים פסוקים של הודאה לשם יתברך כנגד מנין השם המיוחד יו"ד ה"ה ו"ו ה"ה שעולה לששה ועשרים. בקרב האשכנזים מקובל לומר פסוקי הודיה אלה: תהלים קמה כא; תהלים קטו יח; תהלים קז א [=קיא א =קיא כט =קלו א: הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו]; תהלים קו ב [מי ימלל גבורות ה' ישמיע כל תהלתו].

ובירך על המזון⁷⁹ בניגון של תחנונים' (עמ' 296).⁸⁰ וכן מפורט בסידור האר"י: 'ואחר המזמורים יאמר [תהלים לד, ב] "אברכה את ה' בכל עת תמיד תהלתו בפי" להמשיך הארה למלכות שנקרא את ה' [קהלת יב, יג] "סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם" [תהלים קמה, כא] "תהלת ה' ידבר פי ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד" [תהלים קטו, יח] "ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללויה" [יחזקאל מא, כב]... וידבר ה' אֵלַי זה השלחן אשר לפני ה' " (דף פז ע"ב).

בתום הסעודה, על כל פרטיה וגינוניה, 'באה שפרה וסילקה את המפה. אמר לה ר' פייש דבר. יצחק לא הכיר בלשון אונגרית, אבל הכיר שאינו מתבקש כאן. עמד ויצא' (עמ' 296). ר' פייש פנה בשנית לשפרה באונגרית, כנראה כדי שיצחק לא יבין את דבריו. ודוק, המדובר בר' פייש שראה את לימוד לשונות הגויים כאחד מנגעי הזמן, או שמא יש לומר שבעיניו לא נחשבה השפה האונגרית כשפה זרה, ורק הלשון הגרמנית נחשבה בעיניו כשפה פסולה, שידיעתה מביאה את האדם לחכמות חיצוניות.

בצאתו שומע יצחק קול נביחת כלב המזכירו את בלק, שעל גבו צבע 'כלב משוגע'. תיבות אלה, גופן, מניעות אותו להפנות את ראשו כלפי ביתו של ר' פייש ולומר (בלבו או בקול רם?) 'עליך [ר' פייש] ועל עורך ראוי היה לכתוב כלב משוגע' (עמ' 296).

מיד לאחר מכן מעביר המספר את 'המצלמה' מיצחק לתעלולי הכלב פֶּלֶק ומקדיש לכלב שני פרקים: פרק 17 'חוזר אצל בלק' ופרק 18 'מודע עלי דרך'. באמצע חלק ג משתכצת 'שירת בלק', שכל כולה משפט-הרהור אחד המוצג בחמישה בתים בני ארבע שורות קלילות חרוזות (א, ב, ג, ב וכו'), המסתיימות במילים: 'ברחבי ארץ/אין עובר ושב/הס כל בשר/הב הב הָב'.⁸¹

אולם מסתבר שיש עוד 'עובר ושב' ובלק אינו היחיד כל עיקר בשעות הלילה האפילות, וה'מודע עלי דרך' אינו אלא ר' פייש, המבכר את החשיכה לצורכי 'עבודת הקודש' שלו – תליית כתבי חרמות – כי הוא 'חושש לתלות ביום, שמא יקרעו המוחרמים את הכתבים, והיה עושה את מעשהו בלילה, ועד שהם [המוחרמים וכו'] משכימים כבר כל העיר יודעת מי מוחרם ומנודה' (עמ' 310). בתמימות ובכנות מניח בלק שכמוהו מעדיף ר' פייש את עתות 'האפילה המתוקה'⁸² זו שכל ירושלים גלומה בה' (שם), ומתוך רגשי רעות נאמנים מקבל בלק

79. 'בירך על המזון', לפי הנוסח המובא בסידור האר"י עם הכוונות, דף פח ע"א–ע"ב.

80. באופן פרדוקסלי, כשמתחיל יצחק קומר לומר ברכת המזון, אחרי שובו מיפו, הוא שר לפי מנגינתו העצבה של ר' פייש יחד עם המנגינה שלמד בבית אביו (עמ' 498).

81. 'ברחבי ארץ', כלשון איוב לח, יח: 'התבוננת עד רחבי ארץ הַגֵּד אם ידעת כלה'. 'עובר ושב', כלשון יחזקאל לה, ז: 'ונתתי את הר שעיר לשממה ושממה והַכְרַתִּי ממנו עֶבֶר וְנָשִׁב'. 'הס כל בשר', כלשון זכריה ב, יז: 'הס כל בשר מפני ה' כי נַעֲוֹר ממעון קדשו'. על הצרף 'הב הב הָב', קראו א' גולדנברג, 'נבחי המהבהב והמילון העברי: מאימתי הכלב העברי נובח "הב הב"?' , באסופות ומבואות בלשון, 2, פרקים בעברית לתקופותיה, אסופת זיכרון לשושנה בהט, ערך מ' בר-אשר, ירושלים התשנ"ז, עמ' 231–243.

82. עיינו בסיפור 'גר צדק' מתוך כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך 8, אלו ואלו, ירושלים תש"ב (1941).

את פניו של ר' פייש בנביחה של ריצוי. למרות כוונותיו הרצויות של בלק, התוצאות לגבי ר' פייש הן טרגיות, ומוצגות, על כל פרטיהן הסוריאליסטיים-המתעתעים (הפנטסמגוריים), במערכה קריטית זו – במאבק המתחולל בין ר' פייש לכלב בלק:

נתחלחל⁸³ ר' פייש ונשמט פנסו מידו וכבה הנר [שבפנס] ונפלה הקדירה [של ה"דבק"] ונשפך השאור שבתוכה וכתבי החרמות נתפזרו והתחילו פורחים באויר. ואף ר' פייש נשמתו פרחה.⁸⁴ התחילה אותה מצוה מגפפתו ואומרת לו, מה לך אל תירא, והיתה מפתה אותו עד שחזרה נשמתו.⁸⁵ עמד והתחיל רץ ומאסף את הכתבים. נשאו פתקין קל וחומר לעצמם, ומה ר' פייש שהוא שליח מצוה רץ, אנו שאנו המצוה עצמה על אחת כמה וכמה.⁸⁶ מיד התחילו [הפתקין] מדרדרים וטופחים על פניו.⁸⁷ וכל פתק ופתק מקרקר מאותם הדברים שכתב עליו ר' פייש.⁸⁸ היה ר' פייש סבור בתמימותו שאבותיהם של המוחרמים קמו מקבריהם ובאו להתנקם בו, שהיו הפתקים

עמ' עח-פה (מהדורה חדשה, ירושלים ותל אביב תשנ"ח [1998], עמ' 151–157). הסיפור מחולק לשניים: המאורעות בשעה ש'אפלה המתוקה שכנה על העיר', ומיד לאחריה 'לא האיר היום עד... והכול מתבדה. והוא הדין לכלב בלק ור' פייש. בשעת האפלה המתוקה המכסה את ירושלים, הכל מתוקן, שלו ונאה. אולם לאור הבוקר הכול מתהפך משמחה ליגון. על הצרף 'אפלה מתוקה' בגרמנית "süße Dunkelheit" כמטפורה סינסטטית טעונה, עיינו במחקרם של M. Werning, J. Fleischhauer and H. Beşoğlu, 'The Cognitive Accessibility of Synaesthetic Metaphors', *Proceedings of the Twenty-Eighth Annual Conference of the Cognitive Science Society*, 2006, pp. 2365–2370.

83. 'נתחלחל', כלשון אסתר ד, ד: 'וַתִּתְחַלְחַל הַמַּלְכָּה מֵאֵד'. ראו עוד בהמשך הקטע 'נתחלחל ר' פייש ונפל'.
84. 'והתחילו פורחים באויר', לפי לשון י"ד אייזענשטיין, אוצר מדרשים, ניו יארק 1915, כרך 2, עמ' 447, מדרש 'אלה אזכרה', מעשה עשרה הרוגי מלכות, נוסחא ב: 'אמרו לו תלמידיו [של ר' חנינא בן תרדיון]: מה אתה רואה? אמר להם: רואה אני את הגויל שהוא נשרף והאותיות פורחות באויר'. למכלול המשמעויות של השורש 'פרח' בלשון חז"ל ראו א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית: הישנה והחדשה, ניו יורק/לונדון 1909–1959 (להלן בן-יהודה, מלון הלשון), עמ' 5156–5158, והמקורות המובאים בערך 'כתבי חרמות'. לדוגמאות של סוגי המודעות, ראו ב' קלוגר, מן המקור: הישוב הישן על לוח המודעות, קובץ כרוזים ועלונים מפרסומי ירושלים במאה הקודמת, ת"ר-ת"ש, בצרוף באורי רקע, ירושלים תשל"ח-תשמ"ז. ראו גם פשקווילים: מודעות קיר וכרוזות פולמוס ברחוב החרדי, נ' בהרוזי ברעזו – אוצרת, ג' דולב – עורכת, תל אביב 2005.

85. 'התחילה אותה מצוה מגפפתו', ראו בן-יהודה, מלון הלשון, עמ' 827: 'גפף, לשון חז"ל, "גפף את פלוני בזרועותיו", חיבקו'. ראו גם ילקוט שמעוני, מלכים רמז רכ"ד: 'וכשהיה רואה [אליהו] צדיקים היה מגפפן ומחבקן ומנשקן'. 'ואמרת לו מה לך אל תירא'. השוו לסגנון בראשית כא, יז: 'מה לך הגר אל תיראי'.

86. 'ומה', ראו בן-יהודה, מלון הלשון, ערך 'מה', סעיף יג, עמ' 2823–2825: 'לקל וחומר... "ומה... אינו דין"; "ומה... לא כל שכן"; "ומה... על אחת כמה וכמה"'.
87. 'מדרדרים' (מדרדרין), שה"ש רבה ו, יא: אל גינת, 'וטופחים על פניו', הכוהו בפניו, הקישו על פניו, סנהדרין צב ע"ב: 'באו עצמות (שהחייה יחזקאל) וטפחו לו לאותו רשע [נבוכדנצר] על פניו...'.
88. 'מקרקר מאותם הדברים', לשון חז"ל, תענית כט ע"א: 'מקרקר עליהן כתרנגולת שמקרקרת על בניה'. בדרך בוז, יומא סט ע"ב: 'נכרים מקרקרין בהיכלו'.

לבנים כתכריכי מתים.⁸⁹ צעק צעקה גדולה⁹⁰ והיה רץ. רצו הפתקים אחריו. נתקל ר' פייש בכלב. בעט ר' פייש בכלב. צעק הכלב ונתחלחל ר' פייש ונפל. לא עליכם כל שליחי מצוה חלחלה שנתחלחל ר' פייש.⁹¹ ראה בלק את מפלתו של אותו אדם, והיה משתומם, מה זה הרי שעה קלה קודם לכן היה מהלך על שתיים ועכשיו הוא מוטל על ארבע.⁹² אלך ואריח בו, שמא אינו ברייה של אדם, או שמא הוא צריך לעזרה ואגמול חסד עמו. כיון שהריח בו נינער ר' פייש ונמלט על נפשו (עמ' 310–311).⁹³

כמה מידות קינמטיות משוקעות פה. כמה מעלות נאות של אנימציה משולבות בקטע המצוטט. וכמה סגולות קומי-טרגיות משוקעות במצבו של ר' פייש – במאבקו הצ'רלי-צ'פליני, ההרואי, המיתי, הסיזיפי – הדון-קישוטי ביסודו; המשפילו, המביסו והמותירו 'ספק חי וספק מת' לאורך כל ימי הרומן הנותרים ואף מעבר להם. מה רבות התכונות הסוריאליסטיות הטמונות בהיצג התמודדותו של ר' פייש עם כוחות אימתניים פנטסטיים בשעה שהוא מנסה לקיים את 'מצוות' שליחותו, על כל פרטיהן ודקדוקיהן. נשמתו פורחת לו וחוזרת אליו, ומחיה אותו למען הפילו שוב. הוא מתנער ונמלט מן הכלב, מן הפתקים ומן הכתבים שמקבלים חיות ומקרקרים את התיבות שהיו כתובות עליהם. קרובי המוחרמים קמים לתחייה והכתבים גופם נותרים ריקים ולבנים כתכריכי מתים ממש, בהיעדר אותיות הדפוס השחורות שנמחקו מאליהן. ואין פלא אפוא ש'דמו [של ר' פייש] הוצץ ואיבריו נשתתקו. לשונו נתדבקה לחכו ומחשבות לבו נתבלבלו... על יד על יד נפסקו הרהוריו... איבריו דממו ומחשבותיו יצאוהו... ולא נשאר אלא הגוף הזה ששרוי בתוך כרים וכסתות ומעלה זיעה' (עמ' 313). בקיצור, ר' פייש 'מוטל' משותק, מנוצח ומתנוון 'בלא לשון ובלא דיבור ואין יודעים מה אירעו...' (עמ' 314), 'חולה שאין לו תקנה' (עמ' 545).⁹⁴ למעשה חוליו של ר' פייש אינו מזוהה במפורש עד שיצחק כותב לאביו על כלתו ועל נישואיו הקרבים, ששם מוסיף המספר הכל-יודע:

אבל לא הזכיר שהשידוך נעשה שלא מדעת אבי הכלה, שהוא חולה בחולי השיתוק

89. וכן בידיד, קמו מקבריהם, 'אויפשטיין פון קבר תחיית המתים'. וכן לבנים כתכריכים, 'זוייס ווי תכריכים'.
 90. כלשון בראשית כז, לד.
 91. 'נתחלחל', עיינו לעיל הערה 80. 'לא עליכם כל שליחי מצוה', על-פי איכה א, יב: 'לא אליכם כל עברי דרך'.
 92. 'מהלך על שתיים', ראו ספר חסידים, מהד' מרגליות, עמ' תקע"ז, סי' תתשס: 'הנחש היה מהלך על שתיים וקצת דמות אדם עליו תדע שאותן שיודעין להפך אדם לזאב או לחתול ולחמור לגלגל העין לא יתהפך וכן הנחש שנשתנה לא נשתנה (!) לו העינים'.
 93. 'נמלט על נפשו', על-פי בראשית יט, יז: 'המלט על נפשך'.
 94. סיפורו של ר' פייש – השליח הנאמן – שבשעת קיום שליחותו, באמונה ובמסירות נפש, לוקה במחלה אנושה וממארת, מעלה תהיות תיאולוגיות ופילוסופיות, ואף שלא כאן המקום לדון בהן, הן ראויות לעיון מיוחד. ראו למשל עמ' 313, ש' 7–17; עמ' 320, ש' 3–13; ועמ' 422, ש' 29. וקראו בנידון, ערפלי, רב-רומאן, עמ' 31–40.

ואינו יודע בין ימינו לשמאלו, ואילו היה בריא לא היה נותן ליצחק דריסת רגל בביתו, אין צריך לומר את כתו (עמ' 534).⁹⁵ ... [ואכן ביום הנישואין] קודם לחופה הלבישה [רבקה] את בעלה בגדים של שבת וזיפוצ"א ושטריימיל,⁹⁶ ורחצה את זקנו, והוציאתו במטתו לחוץ, כדי שיראה בחופת בתו יחידתו. שכב לו ר' פייש על מטתו. שני שקים שמנים וכחולים תלויים להם למטה מעיניו ועיניו הקרושות רואות ואינן יודעות מה רואות (עמ' 555).

אט-אט מתרחקים מר' פייש אנשי שכונתו, ידידיו ורעיו כמו ממנודה ו'אין מזכירין אותו אלא על תקנה אחת שתיקן שיעמידו שוטרים על פתחי בתי כנסיות בלילי שמחת תורה שלא יהיו נשים ואנשים מעורבין' (עמ' 317). ומקדים המספר שאכן מבין ידידיו יש ומוזכרים בין בוני היישוב ולמעשה אין ביניהם לבינו, אלא שהללו זכו לבנים רבים שהכריזו על אבותיהם כבוני הארץ ואילו לר' פייש לא נולדה אלא בת יחידה שלא ידעה להכריז ברבים על אביה. כדי לסיים את הדיון בכי טוב, יש להביא את תיאור השמחה ביום נישואיהם של יצחק ושפרה. על אף מעט המוזמנים שהגיעו, וחרף היעדרות הסבא והסבתא של שפרה, שעברו לגור בצפת, זכתה רבקה לדעת שמחה בביתה בזכות רב אחד. וכך אנו קוראים:

באותם הימים עלה לירושלים רב גדול מארץ אונגריין, איש אלקים קדוש, גאון וצדיק, וכרוב גאונותו כך טובת לבו וצדקתו. הגיע אותו מעשה לאזניו, ונזכר שפעם אחת בבחרותו נזדמן לביתו של ר' משה עמרם, ששידכו לו את בתו ונזכר כל הכיבוד שכיבדו ר' משה עמרם. וכדרך הצדיקים והחסידים הישרים בלבותם, שזוכרים את הטוב ואין זוכרים את הרעה, זכר אותו צדיק את טובתו של ר' משה עמרם. אמר למשמשו אלך ואגמול חסד עם בתו של מיטיבי. לבש בגדי שבת והלך אצל ר' פייש. ומי שראה אותו צדיק הולך מי לא ילך עמו. מיד נתלוו לו בעלי תורה ואנשי מעשה והביאו עמהם לחם ויין ובשר ודגים ושאר מטעמים. עשו סעודה גדולה והרב בירך שבע ברכות. נתמלא כל הבית ששון ושמחה ובאו כל השכנים והשכנות אנשים ונשים ותינוקות לשמוח בשמחת חתן וכלה, עד שלא הכיל הבית את כל הבאים (עמ' 557–556).

95. למקורותיו של המחבר בתיאורי 'חולי השיתוק', עיינו רפואת העם, תרגום ספרו של טיסאט (S. A. D. Tissot) בידי מ"מ לויין איש סטאנוב, לבוב 1851, פרק תשיעי, 'חולי השיתוק הנקרא פראליז', דף כג ע"ב–כד ע"ב.

96. על 'בגדים של שבת' ראו מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו. עיינו לפי 'בגדי שבת' במפתח עניינים, ובעיקר שער ג, 'הליכות והנהגות': 'לקראת שבת', פרק לב, עמ' 148–153. על 'זיפוצ"א' ו'שטריימיל', ראו G. D. Hundert, ed., *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, New Haven 2008, 'Zhupitse (winter garment)', vol. 1, pp. 422 and 424.

הרב הנזכר הוא ר' משה יוסף ב"ר מיכאל הופמאן (1843–1928),⁹⁷ שעלה לארץ-ישראל בשנת תרס"ט (1909) וישב בבתי אונגרין בירושלים. כמסופר, רב זה היה בבחרותו המועמד הראשון שהזמין ר' משה עמרם להשתדך עם רבקה בתו, והוא שנדחה מפני ר' פייש. ר' משה הופמאן היה גם אותו רב שאליו נסעו ר' פייש ורבקה להתברך מברכותיו לפני עלייתם ארצה, ואף שלא זיהה אותה בעת ההיא, רבקה זכרה אותו. וכאן, לבסוף, הוא נזכר ביחסו האדיב של ר' משה עמרם וגומל חסד עם בני ביתו.

במאמר זה סקרנו מבחר מקורות תלמודיים, הלכתיים, קבליים וחסידיים,⁹⁸ שעיצבו את

97. פרטים על הרב הופמאן מובאים בספרו של א' שטרן, ספר מליצי אש, ירושלים תשל"ה. בעמ' 12–15 (א) ניסן, סעיף ב'), בערך 'משה יוסף האפפמאן, בעל מי באר מים חיים', אנו קוראים: 'נולד בדונאסערדאהעלי (סלביק) בשנת תר"ג [1843] ונתגדל על ברכי אביו והיה מתמיד נפלא ובעוד נער קטן נהג עצמו קדושה וטהרה, וכשלמד בישיבת רבו בעל שו"ת מהרי"א [יהודה אסאד] עטרו רבו בהתרת הוראה כשהיה בן ח"י שנים... משם עלה לישיבת הגאון בעל שו"ת כתב סופר לפרעסבורג וכבן כ' נשא אשה וישב אחר חתונתו בקדושה וטהרה על התורה ועבודה ונהל ישיבה גדולה ואשתו עסקה במסחר והוא הקדיש כל רגעיו לה' ותורתו. בשנת תרמ"ב (1882) בחרוהו לדיין ומורה צדק בעיר פאפא (ארץ הגר) ולמד בהתמדה... עסק בסתרי תורה והיה בעל מקובל גדול והכל בהצנע לכת... לא היו לו בנים לכן אהב מאד בחורים קטנים והיה משתעשע עמם באהבה ובחיבה ובשמחה רבה, היה עוזר דלים ואמר על בחורי עניים שלמדו בישיבות שונות שהם בניו ועזרם בממון בעצות וכלל דבר כבניו ממש. הגאון ר' עזרא צורף מסערדאהעלי העיד עליו שהוא קדוש מבטן. כ"ז שנה ישב על כסא הוראה בעיר פאפא ומשם עלה בשנת תרס"ט לירושלים עיה"ק שם ג"כ הרביץ תורה ברבים זקנים ונערים באו לשמוע תורה מפיו בנגלה ובנסתר כל היום ישב בבית המדרש בטלית ותפילין ולא שח שיחת חולין... נסתלק בארץ הקדושה בר"ח ניסן שנת תרפ"ח (1928) בן פ"ה שנים...'. המחבר מציין עוד ש'קודם נסיעתו לארץ הקדושה זכיתי שסמך אותי בשתי ידיו הטהורים בסמיכות הוראה'.

לאור נתוני מקור זה, ניתן לעדכן את הלוח המשוער שבהערה 13 דלעיל, כדלקמן:

השם	שנת לידה	שנה שעלה לארץ ישראל	הגיל בשנת 1911
יצחק	1888	1908	23
שפרה	1891	(נולדה בארץ)	20
פייש	1844	1890	67
רבקה	1846	1890	65
משה עמרם	1826	1908	85
דישה	1828	1908	83
הרב משה יוסף הופמאן	1843	1909	68

98. לתיאור עמדות והנהגות המקבילות לדעותיו ולמעשיו של ר' פייש, ראו בספרו של נ' אורטנר, הרבי ר' צבי אלימלך מדינוב, בעל 'בני יששכר': פרקי חייו ומשנתו, ירושלים תשל"ב. המחבר מביא את תורתו של ר' צבי אלימלך מדינוב בלשון דומה ללשונו של ר' פייש, ועיינו במיוחד בסעיפים על 'שמירת שבת', כרך 1, סעיף א, עמ' צו; 'השוחטים ובודקים', סעיף ב, באותו עמוד; 'אכילת האוונות העלוטות', סעיף ג, עמ' צז; 'מקוואות כשרות', סעיף יא, עמ' ק; 'מלמדי מקרא בפירושים שונים בלשונות זרים', עמ' קטז–קיז; 'כוונות האר"י', עמ' רמט–רנא; 'מלחמתו נגד ההשכלה', כרך 2, עמ' תפב–תפו.

אופיו ואת אישיותו של ר' פייש. כן צפינו בהתנהגותו המוזרה ושמענו את דעותיו החריגות, שהונעו על-ידי קנאות קיצונית – תולדת תמונת עולמו. בקנאות דתית בכלל, ולענייננו בקנאותו של ר' פייש, מצוי אלמנט מרתיע, נסתר ובלתי מובן, ולפיכך מן הראוי להבהיר את המושג. וההבהרה, לבטח אין מקומה במאמר זה.⁹⁹ אולם נראה שעגנון התייחס, ולו ברמז, לרתיעה, ובקריצה לנְתָעִים, בדברי מר נחמיה גדליה פוסק, הפונה לבאים לירושלים ואומר: 'אל תתייראו מן הקנאים, אלא אדרבא תלמדו מהם להיות קנאים כמותם, שעיקר חסרונו [חסרונו], שפסקה הקנאות בישראל וכל אדם מוותר על דעותיו מתוך מדת סבלנות רמיה' (עמ' 330).

99. עם זה, נראה לי כי לענייננו חשובים דבריהם של ליבמן ובאומגרטן שפורסמו, במאמרים נפרדים, בקובץ קנאות דתית, בעריכת מ' ליטבק וא' לימור, ירושלים תשס"ח/2007. הראשון, 'ליבמן, קיצוניות כנורמה דתית', שם, עמ' 27–41. בראשית מאמרו (עמ' 27) הוא כותב כך: 'קיצוניות מוגדרת כאן כרצון עז להרחיב את טווח התחולה, את רמת הדקדקנות ואת החומרה של מערכת החוקים החברתית; וכדחייה של תרבות הסביבה. קיצוניות דתית היא דחף או נטייה הממתנים, בלי יוצא מן הכלל, כל אימת שהם מתגלמים באנשים או במוסדות'. השני, א' באומגרטן, 'לאפיון הקנאות הדתית', שם, עמ' 43–56. וכך הוא כותב (עמ' 47): 'על סמך המקרים שחקרתי הייתי מגדיר את הקנאות הדתית כניסיון של יחיד, יחידים או קבוצה מאורגנת, להעלות את סף הקדושה בחייהם, גבוה יותר מהמקובל או הנפוץ בזמנם ובמקומם'. ועוד הוא מוסיף ומבהיר (עמ' 49): 'במקרים רבים הקנאים מגדירים מה היא קדושת-היתר שאליה הם שואפים, והם מודעים לפער שבין אורח חייהם האמור ליישם קדושה זו והמצוי בזמנם ובמקומם. לכן הם מכנים את עצמם "קנאים", ומצהירים ששם זה מבטא את כוונתם לחיות בקדושת-יתר'.

מחווה למנחם

אסופת מחקרים לכבוד מנחם חיים שמלצר

בעריכת

שמואל גליק, אוולין מ' כהן, אנג'לו מ' פיאטלי

בסיוע

מיכאל ראובני, אמיל שרייבר, סיני תוראן

הביאו לדפוס

שמואל גליק אנג'לו מ' פיאטלי

ירושלים תשע"ט